

Ks. Mariusz Woźniak

Instytut Wyższych Studiów Teologicznych – Częstochowa

mariuszwozniak@onet.pl

ORCID: 0009-0003-5005-1914

Article submitted: 31.07.2025; accepted: 16.08.2025.

Rok jubileuszowy i jego dobrodziejstwa w świetle tekstów biblijnych

The Jubilee Year and its benefits in the light of biblical texts

Abstrakt: Biblia, a szczególnie Księga Kapłańska, przekazuje przepisy dotyczące roku szabatowego i roku jubileuszowego. Nawiązują one do żydowskiej instytucji szabatu, który z woli Boga stał się dniem świętym. Podobnie więc i rok szabatowy, a także jubileuszowy są wyjątkowym świętym czasem. Z rokiem jubileuszowym wiążą się odpowiednie dobrodziejstwa. Najczęściej omawianymi są darowanie długów i uwolnienie dłużników oraz odpoczynek ziemi. Jednak najistotniejszym jest dar Bożego błogosławieństwa, bez którego rok jubileuszowy nie mógłby się zrealizować. To szczególne błogosławieństwo Boga umożliwiło wszystkim członkom narodu wybranego odnowienie więzi z Jahwe i potęgowało nadzieję na Bożą pomoc. Chrześcijaństwo przejęło takie rozumienie Roku Jubileuszowego – Roku Świętego, który traktowany jest jako szczególny czas łaski.

Słowa kluczowe: szabat, rok szabatowy, jubileusz, rok jubileuszowy, nadzieja

Abstract: The Bible, and particularly the Book of Leviticus, conveys provisions concerning the Sabbath Year and the Jubilee Year. They relate to the Jewish institution of the Sabbath, which, by God's will, became a holy day. Thus, the Sabbath Year and the Jubilee Year alike is a special holy time. The Jubilee Year is associat-

ed with certain benefits. The most frequently discussed are the remission of debts and the release of debtors, as well as the rest of the land. However, the most important is the gift of God's blessing, without which the Jubilee Year could not be fulfilled. This special blessing from God enabled all members of the chosen people to renew their bond with Yahweh and reinforced their hope for God's help. Christianity adopted this understanding of the Jubilee Year – the Holy Year, which is treated as a special time of grace.

Keywords: Sabbath, Sabbath year, jubilee, jubilee year, hope

Wstęp

Obchodzimy aktualnie w Kościele powszechnym Rok Jubileuszowy – Rok Święty 2025 od narodzin Chrystusa. Ten szczególny czas przeżywamy pod hasłem: „Pielgrzymi nadziei”, by sobie przypominać, iż jako pielgrzymi do prawdziwej Ziemi Obiecanej potrzebujemy nieustannie Bożej łaski, a także by ożywić chrześcijańską nadzieję. Ponadto Kościół Częstochowski przeżywa swój własny jubileusz 100-lecia swojego istnienia. Te i inne znane nam ludzkie jubileusze mają zazwyczaj charakter memoratywny, czyli wspominamy jakieś ważne wydarzenie dla wspólnoty lub rodziny, próbujemy ożywić wobec tego nadzieję na lepszą przyszłość, poszukując siły w Bogu. Owe jubileusze wiążą się z odmierzaniem czasu, który nieubłaganie mija. Jednak biblijna idea czasu jest inna niż nasze potoczne jej rozumienie, a sam zwyczaj obchodzenia jubileuszu ma swoje starotestamentalne korzenie¹. Ta biblijna tradycja roku jubileuszowego została pozytywnie przejęta przez Kościół katolicki jako czas odnowy duchowej i odpuszczenia grzechów. Niniejszy artykuł jest więc próbą ukazania na podstawie tekstów biblijnych specyfiki jubileuszu, który oprócz właściwych sobie przywilejów (powszechne wyzwolenie, darowanie długów i odpoczynek ziemi) jest szczególnym czasem odnowienia więzi z Bogiem i uświadomienia sobie Jego błogosławieństwa. Ów duchowy wymiar jubileuszu jest istotny dla zrozumienia doniosłości tego świętego czasu. By rzucić nieco światła na jubileusz jako taki, najpierw zapoznamy się z biblijnym rozumieniem czasu oraz swoistym znaczeniem słowa *jubileusz*.

¹ Por. S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, „Symposium” 11 (1998) nr 1(2), s. 7.

1. Biblijne rozumienie czasu

Starożytne rozumienie czasu było odzwierciedleniem stosunku tamtych ludów do życia, bardzo odmiennego niż nasze postrzeganie rzeczywistości². Przede wszystkim największa różnica polega na tym, iż doświadczwały one przemijalności i kruchości ludzkiego życia, ale obce im było ogólne, abstrakcyjne (obiektywistyczne) rozumienie czasu, który jest niezależny od człowieka. Bliższa im była koncepcja subiektywistyczna, gdyż traktowali czas jako jeden z koniecznych elementów ich życia, co więcej, dla nich czas nie stał w opozycji do wieczności, która dla nas jawi się jako aczasowa³.

Starożytni ludy sąsiadujące z Izraelem postrzegały czas cyklicznie. Ta koncepcja była efektem obserwacji przyrody i życia ludzi⁴. Doświadczwały one bowiem wszelkich konsekwencji upływu czasu (choroby, niedołężność, starość i śmierć), z którymi trzeba było się pogodzić. A skoro nie można było ich odwrócić, to przynajmniej można było je oswoić. Przywoływano pamięć o dawnych wydarzeniach, by w ten sposób szukać ratunku przed bezsilnością i lękiem przed przemijalnością. Stąd odpowiednie rytuały i cykliczność świąt, które miały upamiętniać owe wydarzenia, ale też je uobecniać. Takie podejście do idei czasu zauważamy w biblijnej tradycji mądrościowej, która czerpała z dziedzictwa świata starożytnego (szczególnie helleńskiego)⁵. Natomiast biblijne rozumienie czasu jest koncepcją linearną, w której istotne jest doświadczenie Boga. Według tego myślenia to, co się już wydarzyło, już nigdy się nie powtórzy w tym samym kształcie ani w tych samych okolicznościach⁶. Takie spojrzenie na czas jest efektem nie tylko specyficznej mentalności hebrajskiej, ale przede wszystkim wiary Izraela. Czas faktycznie jest bardzo ważny w przekazie biblijnym. Cała historia zbawienia jest w głównej mierze interwencją Boga w historię człowieka, a szczególnie Izraela, ma więc charakter sakralny⁷. To nie przypadek także, że pierwsze i ostatnie słowa Pisma św. zawierają określenia czasowe lub do czasu nawiązują. W Księdze Rodzaju mamy: „na początku

² Por. F.V. Riterer, *Czas*, [w:] *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, red. wyd. pol. H. Witczyk, Kielce 2011, s. 127.

³ Por. W. Chrostowski, *Biblijna koncepcja czasu i historii*, [w:] *Czasoprzestrzeń. Badania interdyscyplinarne*, red. M. Saganiak, A. Kozłowska, D. Suleja, Warszawa 2020, s. 73.

⁴ Por. F. Mickiewicz, *Zbawczy wymiar czasu w literaturze biblijnej*, „Communio” 21 (2001) nr 6, s. 51-52.

⁵ Por. W. Chrostowski, *Biblijna koncepcja czasu i historii*, s. 74-77; tenże, *Jubileusz w perspektywie biblijnej*, „Studia Włocławskie” 22 (2020), s. 134-135.

⁶ Zob. A. Grabner-Haider, *Czas*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1994, s. 206-207; A. Neher, *Wizja czasu w historii i kulturze Żydów*, [w:] *Czas w kulturze*, wybór, oprac. i wstęp A. Zajączkowski, Warszawa 1988, s. 261-290.

⁷ Por. A. Jankowski, *Biblijna teologia czasu*, Kraków 2001, s. 7-8.

Bóg stworzył niebo i ziemię” (Rdz 1,1). Tekst ten wskazuje wyraźnie, że całe stworzenie zostało wyprowadzone z bezkresu Bożej wieczności w bieg czasu. Natomiast ostatnie słowa Apokalipsy: „tak nadejdę wkrótce. Amen. Przyjdź Panie Jezu” (Ap 22,20) doprowadzają człowieka na próg wieczności, która rozpocznie się wraz z powtórным przyjściem Chrystusa⁸.

Pismo św. zna jedynie dwa etapy czasu – wieczność, w której żyje Bóg oraz czas, który jest miarą życia stworzeń, ale który ma doprowadzić do wieczności. Czas zaczyna się z chwilą stworzenia. To Bóg jest stwórcą czasu, ale ów czas nie jest czymś absolutnym, abstrakcyjnym. Jest raczej rzeczywistością związaną ze zdarzeniami, które w nim się dzieją. W tym zakresie myśl biblijna jest inna niż hellenistyczna⁹.

Trzeba też zauważyć, iż Biblia wyróżnia dwa różne aspekty tego samego czasu, które jednak się przenikają. Pierwszy to czas wyznaczony przez cykl natury (czas kosmiczny – cykliczny), drugi zaś to czas wyznaczony przez wydarzenia (czas historyczny, linearny)¹⁰. Pierwszy opiera się na obserwacji ruchów ciał niebieskich, stworzonych przez Boga, a ten „kosmiczny” czas daje podział na dni, miesiące i lata. Tradycja biblijna także i ten czas sakralizuje, chociażby przez instytucję szabatu. Biblia starannie unika cyklicznego pojmowania czasu na wzór hellenistyczny, jako reliktu wierzeń politeistycznych. Izrael jednak przejmował cykliczne święta rolnicze lub pasterskie, ale nadawał im nową treść, właśnie sakralną, związaną z historią zbawienia, czyli wejściem Boga w losy narodu wybranego (np. wiosenne święto pasterskie Paschy i Przaśników połączono w jedno świętowanie Wyjścia z Egiptu, rolnicze święto żniw zwane Pięćdziesiątnicą, czyli Zielonymi Świętami, teraz jest pamiątką zawarcia przymierza synajskiego, a jesienne zbiory teraz przypominają pobyt Izraela na pustyni i wielką troskę Boga o swój lud). Drugi aspekt czasu biblijnego to tzw. historia zbawienia, czyli cały szereg kolejnych wydarzeń, wpływających na historię ludu wybranego. W tych wydarzeniach objawia się Bóg, który wkracza w tę historię¹¹.

Biblia na określenie czasu i jego upływu używa wielu terminów. Najczęściej w Starym Testamencie spotykamy termin *et* (‘et), który oznacza czas w danej chwili, ale też wskazuje na jego upływ. Można tłumaczyć go jako „punkt w czasie”,

⁸ Por. L. Stachowiak, *Teologiczno-biblijna problematyka czasu*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 17 (1964) nr 5, s. 292.

⁹ Por. R. Żarnowski, *Wyrażenie „czas, czasy i połowa czasu” jako ograniczony okres ucisku i cierpienia w Księdze Daniela i Apokalipsie*, „Studia Sandomierskie” 28 (2021), s. 113-114.

¹⁰ Por. M. Join-Lambert, P. Grelot, *Czas*, [w:] *Słownik Teologii Biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1990, s. 175.

¹¹ Por. L. Stachowiak, *Teologiczno-biblijna problematyka czasu*, s. 294-295; P. Liszka, *Biblijna teologia czasu*, Wrocław 1990, s. 19-21.

„określony czas”, „czas istotny, właściwy”, ale też jako „okazja”, „pora na coś”, „czas, okres, wydarzenia, losy”, a inna forma przysłówkowa אָט (‘*attah*) tłumaczona jest jako „teraz, właśnie teraz”. Ten hebrajski rzeczownik łącząc ze sobą idee czasu i zdarzeń, wskazuje na odpowiedni czas na zaistnienie jakiegoś wydarzenia (np. Jr 5,24 – „nie powiedzieli w swych sercach: chcemy bać się Pana, Boga naszego, który daje w swoim czasie deszcz wczesny i późny”), ale może też oznaczać czas odległy lub eschatologiczny („czas jego się zbliża, jego dni nie będą przedłużone” – Iz 13,22 lub „tak mówi Pan Bóg: o miasto, które przelewasz własną krew, aby przez to sprowadzić nadejście swej godziny, któreś postawiło u siebie bożki, aby się nimi plugawić” – Ez 22,3)¹². Hebrajski rzeczownik מוֹעֵד (*mo‘ed*) to kolejny, często używany termin na oznaczenie czasu, który występuje w Biblii. Tłumaczony jest zwyczajowo jako „wyznaczone miejsce”, „wyznaczony czas”, „wyznaczone spotkanie”, „wyznaczony sygnał lub znak”, a nawet jako „namiot spotkania” (לִשְׁכַּת מוֹעֵד – ‘*ohel mo‘ed*). Może także oznaczać samo „zgromadzenie”, a także zgromadzenie świąteczne czy kultowe¹³. Bardzo ciekawym terminem na określenie czasu jest rzeczownik גִּיל (*gil*), który oprócz wskazania na jakiś etap czasu, czyli „wiek”, „długość życia”, „czas życia”, „starość”, „epoka”, „pełnoletność”, zawiera w sobie także ideę radości. Czas zatem, jaki by nie był, jest okazją do przeżywania czegoś pozytywnego, co budzi prawdziwą radość. Podobną myśl zawiera aramejski rzeczownik אִידַן (*‘idan*), zwyczajowo tłumaczony jako „czas” lub „rok”. Można zauważyć tu podobieństwo do hebrajskiego czasownika אָדַן (*‘adan* – *delektować się, rozkoszować się*) i rzeczownika אֶדֶן (*‘eden* – *przyjemność, zbytek, luksus, rozkosz*), które zawierają w sobie myśl o radości z czegoś.

Mniej stosowany w Piśmie św. na określenie czasu jest rzeczownik זְמַן (*z‘man*), który zawsze jest tłumaczony jako „ustalony czy wyznaczony czas lub moment”, od czasownika hebrajskiego זָמַן (*zaman* – *wyznaczyć czas*) lub aramejskiego זְמַן (*z‘man* – *umówić się, wyznaczyć czas*). Termin ten wskazuje na czas, który jest nie tylko właściwy na coś, ale jest wręcz ustalony lub umówiony przez kogoś¹⁴.

Tak więc biblijna wizja czasu jest bardzo wymowna – czas jest wyjątkową okazją do uczynienia jakiegoś dobra, wówczas staje się źródłem prawdziwej radości. Jest też sposobnością do spotkania z kimś, przede wszystkim z Bogiem, ma więc charakter sakralny. W takim kontekście jubileusz, który przeżywamy, byłby najlep-

¹² Por. R. Żarnowski, *Wyrażenie „czas, czasy i połowa czasu”*, s. 115; W. Chrostowski, *Biblijna koncepcja czasu i historii*, s. 79.

¹³ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu. Tom I i II*, tłum. T. Brzegowy, Poznań 2004, s. 482.

¹⁴ Por. R. Żarnowski, *Wyrażenie „czas, czasy i połowa czasu”*, s. 115.

szą okazją, ustaloną i przewidzianą przez Boga, do spotkania z Nim i z innymi oraz do uczynienia czegoś dobrego.

Biblia mówiąc o czasie omawia też kalendarz świąteczny (por. Kpł 23) oraz opisuje cykl dłuższy niż rok, gdyż podaje przepisy roku szabatowego (Kpł 25,1-7) i roku jubileuszowego (Kpł 25,8-22). W ramach tych wyjątkowych lat powinno dokonać się darowanie długów, wykup zadłużonych i powrót ziemi do właściciela (ww. 23-38), a nawet wykup niewolników (ww. 39-55). Autor natchniony podaje przy tym argumentację religijną (ww. 17-22.35-38.55), posługując się formułą przymierza „Jam jest Pan, Bóg wasz” (por. ww. 17.38.55)¹⁵. Odmierzanie czasu w rytmie siedmiu dni (szabat) i siedmiu lat (rok szabatowy), regulujące życie religijne, społeczne i ekonomiczne biblijnego Izraela, legło u podstaw zamysłu, by odmierzać także dłuższe odcinki czasu, opierając się na rachubie siedem razy siedem¹⁶. Skoro liczba *siedem* wyraża pełnię i doskonałość¹⁷, tym bardziej symboliczną wymowę mają jej wielokrotności, zwłaszcza siedem razy siedem, czyli czterdzieści dziewięć, oraz siedemdziesiąt i siedemdziesiąt siedem¹⁸. Po upływie siedmiu lat szabatowych, czyli po czterdziestu dziewięciu latach, nastawał rok jubileuszowy, który otrzymał nazwę יִבְלִי (jobel), spolszczoną jako *jubileusz*¹⁹.

2. Etymologiczne znaczenie terminu „jubileusz”

Polski termin *jubileusz* obecnie jest tak popularny i zrozumiały, że wydaje się czymś niepotrzebnym wyjaśniać jego znaczenie. Zazwyczaj słysząc słowo *jubileusz*, mamy na uwadze jakąś okrągłą rocznicę ważnego wydarzenia, obchodzimy ją bardzo uroczyście, najczęściej w większym gronie. Biblijne rozumienie jubileuszu jest jednak nieco inne. Otóż polski termin *jubileusz* lub *rok jubileuszowy* pochodzi z łacińskiego terminu *jubilum*, który można oddać jako „radość, wesołość, pogodne usposobienie”, a nawet „okrzyki radości wznoszone przez jakąś grupę ludzi, któ-

¹⁵ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*. (Podręczny Komentarz Biblijny), Tarnów 2009, s. 305.

¹⁶ System dzielenia lat na siódemki i pięćdziesiątki był znany już od dawna na Bliskim Wschodzie (Mezopotamia, Syria, Palestyna). Wskazuje na to chociażby tak zwany semicki kalendarz pięćdziesiątny używany aż do X wieku przed Chr. Otóż rok dzielił się na siedem okresów po 50 dni, z tym że każdy okres był sumą siedmiu tygodni po siedem dni. Do tych okresów dodawano dwa tygodnie świąteczne, by uzyskać 365 dni w całym roku. Jednak poza samym podziałem czasu nie znajdujemy poza Biblią analogicznych zwyczajów związanych z rokiem szabatowym lub jubileuszowym. Por. J. Morgenstern, *Sabbath*, [w:] *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, red. G.A. Buttrick, Nowy Jork 1991, s. 135n.

¹⁷ Liczba siedem stała się symbolem doskonałości, gdyż wskazuje na dopełnienie dzieła stwórczego (por. Rdz 2,2). To Bóg stworzył czas – sześć dni (lub lat) dla człowieka, by mógł pracować, a siódmy został zarezerwowany dla samego Boga. Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 307.

¹⁸ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w perspektywie biblijnej*, s. 142.

¹⁹ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, „Z Niepokalaną” Zima IV (104) 2020, s. 6.

rych spotkało nagle i niespodziewane wyróżnienie, jakaś łaska”²⁰. Użyty w łacińskiej Wulgacie przez Hieronima termin *jubileus* to transkrypcja hebrajskiego terminu יִבְלָה (*jobel*). Słowo to oznacza przede wszystkim barana, potem róg barani, na którym wygrywano radosne melodie z okazji większej narodowej lub religijnej uroczystości. Właśnie w tym znaczeniu użyto tego terminu w Joz 6,5 z racji zdobycia Jerycha przez Izraelitów: „gdy więc zabrzmi przeciągle róg barani (הַיִּבְלָה – *hajjobel*) i usłyszycie głos trąby, niech cały lud wzniesie gromki okrzyk”. W tym tekście słowo *jobel* oznacza róg barani (szofar), względnie trąbę, przy pomocy której dawano sobie uroczyste sygnały oznaczające nadejście ważnej chwili. Jednak z biegiem czasu termin *jobel* stracił swoje pierwotne znaczenie, a od reformy religijnej Jozjasza (VII-VI w. przed Chr.) zaczęto używać go na określenie uroczystego trąbienia, które rozpoczynało specjalny rok poświęcony Jahwe, a potem oznaczał wprost rok święty – rok jubileuszowy²¹. Natomiast grecki odpowiednik tego terminu w Septuagincie (a za tym pójdzie Vetus Latina) ἔτος ἀφέσεως (*étos áfeseos*) oznacza „rok odpoczynku, odetchnienia po zmęczeniu, rok darowania, wolności, wyzwolenia, przebaczenia lub odpuszczenia”. Józef Flawiusz w *Dawnych dziejach Izraela* (3,12,3) podaje, iż „to słowo oznacza wolność (ἐλευθερία – *eleutheria*). Prawdopodobnie tłumaczenie LXX pozostaje pod wpływem ksiąg prorockich, szczególnie Ez 46,17: „kiedy zaś chce on podarować coś ze swego dziedzictwa jednemu ze swych sług, to winno to należeć do niego aż do roku jego wyzwolenia (עַד-שְׁנַת הַדְרֹר – *ad sz’nat hadd’ror*), a potem ma wrócić do władcy, tylko dziedzictwo jego synów ma do nich należeć”²².

A zatem jakie elementy treściowe można wydobyć z analizy filologicznej terminu *jubileusz* czy *rok jubileuszowy*? Przede wszystkim termin ten oznacza okres jednego roku, który w sposób szczególny jest poświęcony Bogu. Rok ten jest czasem odpoczynku, ale też przebaczenia i darowania (głównie zaciągniętych długów), czyli jest to rok wolności (bardzo szeroko rozumianej) i powszechnej radości²³.

Jednak biblijne informacje o roku jubileuszowym są bardzo skąpe, gdyż jedyny zasadniczy tekst o jubileuszu pochodzi z Księgi Kapłańskiej, a dokładnie z Kodek-

²⁰ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 27 (1974) nr 3, s. 109.

²¹ Por. S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 7; S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 110; J. Kręcidło, *Rok Jubileuszowy w Biblii*, „Studia Saletyńskie” 1 (2000), s. 129; D. Brzeziński, *Rok jubileuszowy w Kościele. Podstawy biblijne i chrześcijański sens teologiczny*, [w:] *Pielgrzymi nadziei. Rok jubileuszowy 2025. Program duszpasterski Kościoła katolickiego w Polsce na rok 2024/2025. Zeszyt teologicznopastoralny*, Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski, Opole 2024, s. 52-53.

²² Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 110.

²³ Por. tamże.

su Świątości (Kpł 25,8-17)²⁴. Zazwyczaj jest on rozpatrywany w kontekście roku szabatowego, dlatego też warto choćby pokrótce wyjaśnić sens tej starotestamentowej instytucji.

3. Rok szabatowy

Prawo Mojżeszowe nie rozróżnia sfery religijnej od świeckiej, odnosi się ono bowiem do wszystkich dziedzin życia człowieka. Nie było więc w Izraelu dwóch systemów prawnych, które obejmowałyby przepisy religijne oraz świeckie, gdyż Izrael zaistniał jako naród wybrany (umiłowany) jedynie dzięki zawartemu Przymierzu i swoją tożsamość zawdzięczał Bogu²⁵. Nie dziwi więc, że wszystkie święta, ale i jubileusze wyznaczały właściwy rytm religijnej aktywności Izraelitów, którzy poprzez celebracje świąt wspominali wielkie dzieła Boga dokonane na rzecz Izraela²⁶. Rok szabatowy nawiązuje do szabatu, który stał się instytucją wyjątkową i typową dla Izraela. Nie dlatego, że co siedem dni zaprzestawano pracować, ale że dzień ten jest święty²⁷. Wzmacniał bowiem więź Izraelitów z Bogiem Przymierza (niektórzy bibliści są zdania, iż jest on elementem przymierza²⁸). Nie wiemy kiedy zaczęto praktykować szabat, być może już w czasach osiedlenia Kanaanu²⁹. Jednak teksty biblijne genezę szabatu łączą ze stworzeniem świata oraz wyjściem Izraelitów z Egiptu, a sam szabat przypomina, iż cały wszechświat został stworzony przez Jahwe, który w sposób wyjątkowy kieruje losami narodu żydowskiego³⁰. Szabat przypomina także, iż czas należy do Boga, a ten dzień świąteczny ma zbliżyć Izraelitów do Niego, stwarzając okazję do odnowienia Przymierza (por. 2Krl 4,23; Iz 58,13n)³¹. Księga Rodzaju wyraźnie wskazuje, iż Bóg po zakończeniu dzieła stworzenia świata i człowieka „odpoczął (וַיָּשָׁבֹת – *wajjiszebot*) dnia siódmego po całym swym trudzie jaki podjął. Wtedy Bóg pobłogosławił ów siódmy dzień i uczynił go świętym; w tym bowiem dniu odpoczął (שַׁבָּת – *szabat*) po całej swej pracy, którą

²⁴ Por. J. Kręcidło, *Rok Jubileuszowy w Biblii*, s. 130.

²⁵ Por. M. Filipiak, *Człowiek współczesny a Stary Testament*, Lublin 1982, s. 34.

²⁶ Por. A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, „Scriptura Sacra” 21 (2017), s. 44.

²⁷ Por. M. Woźniak, *Geneza krytyki Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków*, Częstochowa 2024, s. 129. Więcej o znaczeniu szabatu w: J. Wojcieszki, *Od szabatu do niedzieli. Studium historyczne, egzegetyczne i teologiczne* (Lingua Sacra. Monografie, 4), Dragacz 2014; także: B. W. Matysiak, *Szabat dniem uświęcenia ludu YHWH*, [w:] *Bóg jest miłością. Studia dla Księdza Profesora Józefa Kudasiewicza w 80. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 278-298; A. J. Heschel, *Szabat i jego znaczenie dla współczesnego człowieka*, Gdańsk 1994.

²⁸ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 492.

²⁹ Por. H. Witczak, *Czasy*, [w:] *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 289.

³⁰ Por. R. Krawczyk, *Szabat: odpoczynek formą świętowania*, „Forum Teologiczne” 14 (2013), s. 51; M. Stubhann, *Szabat*, [w:] *Nowy leksykon biblijny*, s. 716.

³¹ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 278-279.

wykonał, stwarzając” (Rdz 2,2-3). To właśnie ten siódmy dzień, w którym Bóg odpoczął, dał początek świętowania szabatu, które polegało na oddawaniu czci Bogu i powstrzymywaniu się od pracy. Z sakralnego charakteru tego dnia wypływa właśnie obowiązek odpoczynku³². Na takie świętowanie wskazuje także Dekalog: „pamiętaj o dniu szabatu, aby go uświęcić. Sześć dni będziesz pracować i wykonywać wszystkie twoje zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem ku czci Pana, Boga twego. Nie będziesz przeto w dniu tym wykonywać żadnej pracy, ani ty sam, ani syn twój, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani cudzoziemiec, który przebywa w twoich bramach” (Wj 20,8-10)³³.

Nakaz świętowania szabatu pojawia się w różnych miejscach Pięcioksięgu: w Dekalogu (Wj 20,8-11; Pwt 5,12-13), w Kodeksie Przymierza (Wj 23,12; 34,21), Kodeksie Świętości (Kpł 19,3.30; 23,3; 26,2) i Kodeksie Kapłańskim (Wj 31,12-17; Lb 28,9-10)³⁴. Nakaz ten posiada dwa różne uzasadnienia. Otóż pierwszym uzasadnieniem świętowania szabatu jest obowiązek odpoczynku po pracy, czyli wzgląd ludzki i społeczny (Wj 23,12). Pwt 5,12-15 wspomnianą konieczność odpoczynku wiąże z historią zbawienia. To Jahwe wybawił Izraela z niewoli egipskiej i wprowadził go do Ziemi Obiecanej, która stała się „miejszem odpoczynku” – *מנוחה* (*m^enuchah*): „Pamiętaj, że byłeś niewolnikiem w Egipcie i że twój Bóg, Jahwe, wywiódł cię stamtąd ręką potężną i wyciągniętym ramieniem; dlatego to Jahwe, twój Bóg, nakazał ci obchodzić dzień szabatu” (Pwt 5,15; por. Pwt 6,20-25; 12,9; Ps 95,11). Szabat jest więc dniem uwolnienia od wszelkiego przywiązania, darem wolności, uwolnieniem człowieka, a nie narzuceniem mu czegoś. Na pamiątkę tego lud ma odpoczywać w dzień szabatu³⁵. Drugie uzasadnienie nakazu świętowania szabatu znajdujemy w Wj 20,8-11, gdzie wyraźnie autor biblijny przypomina dzieło stworzenia. Bóg „pracował” przez sześć dni, a w siódmym odpoczął. Ten dzień odpoczynku został dany, aby człowiek mógł sobie uświadomić, że Bóg jest Stwórcą³⁶. Właśnie ten dzień Bóg uświęcił, czyniąc z niego niejako znak Przymierza zawartego na początku stworzenia (por. Ez 20,12.20), pamiątkę pierwszego szabatu,

³² Por. J. Czerski, *Dzień święty w Starym i Nowym Testamencie*, [w:] *Niedziela w społeczeństwie pluralistycznym*, red. E. Mateja, R. Pierskała, Opole 2001, s. 21-22.

³³ Por. A. Najda, „Uroczyście szabatu dla ziemi” (Kpł 25,4) jako element ekologicznego przesłania Biblii, „*Studia Gdańskie*” 49 (2021), s. 18.

³⁴ Por. R. Krawczyk, *Szabat: odpoczynek formą świętowania*, s. 56. Kodeks deuteronomiczny (Pwt 12-26) nie wspomina szabatu, być może dlatego, że omawia on święta pielgrzymkowe.

³⁵ Por. M. Filipiak, „Pamiętaj, abyś święcił dzień szabatu” (Wj 20,8; Pwt 5,12). *Studium egzegetyczno-teologiczne*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 27 (1980) z. 1, s. 9-10; R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 493; także: J. Klinkowski, *Prawo i kult*, [w:] *Teologia Starego Testamentu, t. I, Teologia Pięcioksięgu*, red. M. Rosik, Wrocław 2011, s. 168.

³⁶ Por. J. Klinkowski, *Prawo i kult*, s. 167.

gdy Bóg odpoczął po dziele stworzenia³⁷, podobnie jak tęcza stała się znakiem zawarcia Przymierza z Noem. Obydwa uzasadnienia podkreślają związek szabatu z Przymierzem, pierwsze jednak wskazuje na lud Przymierza, drugie zaś na Boga Przymierza. Skoro szabat jest znakiem Przymierza i dniem poświęconym Jahwe, to przestrzeganie nakazu jego świętowania przynosi zbawienie (por. Iz 58,13-14, Jr 17,19-27). Ponadto dla judaizmu szabat jest specjalnym darem od Boga dla Żydów, a zarazem najważniejszym świętem i aktem wiary każdego Żyda³⁸. Dlatego przestrzeganie szabatu było znakiem odróżniającym Izrael od innych narodów, podobnie jak znak obżęzania³⁹. Szabat był także (i jest nadal) wyrazem tożsamości narodowej Izraela⁴⁰. Co więcej, w pismach apokryficznych (szczególnie w Księdze Jubileuszów) szabat okala cały opis stworzenia, więc jest ukoronowaniem aktu stwórczego, a zachowywanie go jest znakiem wyjątkowej relacji z Bogiem. Według Jub 2,17-18 nawet aniołowie, a nie tylko ludzie, zachowują szabat. Natomiast Jub 2,25-28, wskazując na świętość szabatu, podkreśla, iż za nieprzestrzeganie go grozi śmierć, natomiast dla zachowującego szabat nagrodą jest obietnica błogosławieństwa i świętości⁴¹.

W Wj 31 szabat jest nazwany znakiem i przymierzem: „przestrzegajcie pilnie moich szabatów (שַׁבָּתֵי – *szab^etotai*), gdyż to jest znak (אוֹת – *'ot*) między Mną a wami dla wszystkich waszych pokoleń” (Wj 31,13) oraz „Izraelici winni pilnie przestrzegać szabatu (הַשַּׁבָּת – *haszabat*) jako obowiązku i przymierza wiecznego (בְּרִית עוֹלָם – *b^erit 'olam*) poprzez pokolenia” (Wj 31,16)⁴². To zestawienie można odczytać jako formułę Przymierza, mielibyśmy zatem do czynienia z Przymierzem szabatu, którego znakiem jest święty dzień. Termin *przymierze* (בְּרִית) połączony z terminem *znak* (אוֹת) przypomina kapłańskie opisy z Rdz 9 i Rdz 17, gdzie takimi znakami przymierza z Bogiem są odpowiednio tęcza i obżęzanie. Mamy także w tym tekście opis relacji Boga z Izraelem: „to jest znak między Mną a wami” (w.13), stwierdzenie wieczności Przymierza: „dla wszystkich waszych pokoleń” (ten sam werset), oraz jak w przymierzu Abrahamowym nałożenie kary za nieprzestrzeganie znaku (Wj 31,14-15). Przymierze szabatu odróżnia się od opisywanych wcześniej przymierzy z Noem i Abrahamem tym, iż tamte wyraźnie rozróżniają

³⁷ Por. C. Spicq, P. Grelot, *Szabat*, [w:] *Słownik Teologii Biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1990, s. 925; E. Zajac, *Judaizm jako religia uświecająca czas*, „Ethos” 25 (2012) nr 3 (99), s. 56.

³⁸ Por. *Kalendarz żydowski*, red. J. Korzeniowski, Warszawa 1988, s.17.

³⁹ Por. M. Stubhann, *Szabat*, s. 717; W. Chrostowski, *Jubileusz w perspektywie biblijnej*, s. 145. Szerzej o szabacie zob. R. Marcinkowski, *Szabat według Miszny*, „Studia Judaica” 8 (2005) nr 1–2 (15–16), s. 241–272.

⁴⁰ Por. W. Wróbel, *Czas*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII, Lublin 2013, s. 1388-1389.

⁴¹ Por. P. Przyborek, *Szabat w literaturze międzytestamentalnej*, „Studia Gdańskie” 35 (2014), s. 28-29.

⁴² Por. M. Filipiak, „Pamiętaj, abyś święcił dzień szabatu”, s. 9.

znak i przymierze, natomiast tu szabat jest i jednym i drugim, co nie wyklucza możliwości opisanie szabatu właśnie kategorią *בְּרִית*. Autor kapłański wprost mówi o Przymierzu (*בְּרִית*) szabatu, a nawet używa tego samego określenia (*בְּרִית עוֹלָם*) co w przypadku przymierza z Noem (Rdz 9,13) i Abrahamem (Rdz 17,7.13.19)⁴³.

Na tym tle należy postrzegać rok szabatowy jako czas święty, podobnie jak sam szabat. I faktycznie, tak jak szabat przypada na siódmy dzień tygodnia, tak rok szabatowy przypada na każdy siódmy rok i rozpoczyna się pierwszego dnia miesiąca *tisri*, czyli wczesną jesienią, dokładnie w dzień Nowego Roku kalendarza rolniczego. Według tradycji zapisanej w Misnie (traktat *Szewit* – rabiniczna interpretacja z epoki rzymskiej) rok szabatowy łączy dwie niezależne od siebie zasady postępowania, tj. zwolnienie dłużników popadłych w służbę niewolniczą oraz pozostawienie ziemi odłogiem. Rok szabatowy jest też nazywany *שְׁמִטָּה* (*szemittah*), co oznacza etymologicznie „puścić wolno”, ale też „zaniechanie egzekucji, zaprzestanie poboru podatków, tymczasowe umorzenie, zwolnienie z długu”. Wyraz ten pierwotnie odnosił się raczej do dłużnika i umorzenia jego długów niż do odłogowania ziemi⁴⁴. Nie chodzi tu wyłącznie o darowanie długów w wymiarze finansowo-ekonomicznym, ale też o darowanie długów w sensie duchowym, czyli o przebaczenie i pojednanie⁴⁵.

Rok szabatowy omawiany jest w trzech księgach biblijnych: w Księdze Wyjścia (21,2-6 i 23,10-11), w Księdze Kapłańskiej (25,1-7.18-22) oraz Księdze Powtórzonego Prawa (15,1-18). Kodeks Przymierza (zawarty w Księdze Wyjścia) oraz dokument kapłański nakazują, by w siódmym roku pozostawiać ziemię odłogiem, zaś owoce winnic i gajów oliwnych oddać ubogim. Ten rok to „szabat dla Pana” (*שַׁבַּת לַיהוָה* – *szabat laJHWH*). To Bóg gwarantuje obfitość plonów roku poprzedzającego rok szabatowy (Kpł 25,1-7.18-22), podobnie jak gwarantował obfitość manny w szóstym dniu, by Izraelici nie musieli jej zbierać podczas szabatu (por. Wj 16,22-26). Tekst biblijny wskazuje także, iż Izraelici mieli obowiązek przestrzegania „roku darowania długów” ubogim bliźnim (por. Pwt 15,1-11) oraz uwalniania niewolników hebrajskich (por. Wj 21,2-6). Idea roku szabatowego, tj. pozostawianie ziemi odłogiem, była zwyczajem szeroko praktykowanym w Palestynie i być może sięga czasów przedizraelskich, a Izrael mógł ją przejąć, przechodząc od życia koczowniczego do osiadłego. Także uwalnianie dłużników znane było wcześniej, gdyż starożytne kodeksy, wzorując się na prawie babilońskim (kodeks Hammurabiego 117),

⁴³ Por. M. Majewski, *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018, s. 236.

⁴⁴ Por. E. Lipiński, *Rok szabatowy*, „Scripta Biblica et Orientalia” 1 (2009), s. 9-10.

⁴⁵ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w perspektywie biblijnej*, s. 139-140.

starały się ograniczać praktykę oddawania w niewolę dłużników, którzy nie byli w stanie ich spłacić (por. 2Krl 4,1 lub Ne 5,1-5). Natomiast Ne 10,32 potwierdza, iż szczególnie powygnaniowa gmina żydowska starała się w siódmym roku sumiennie spełniać zalecenia roku szabatowego jako postulatu o znaczeniu religijnym, a nie jedynie społecznym czy agrarnym. Dlatego rok szabatowy nie ma żadnej analogii poza Izraelem, jednak dosyć skąpe dane biblijne nie pozwalają stwierdzić, w jakiej mierze prawa te były stosowane w praktyce⁴⁶. Warto więc spojrzeć na przepisy roku szabatowego, który w Księdze Powtórzonego Prawa (15,9) został nazwany „rokiem darowania długów” (שָׁנַת הַשְּׁמִיטָה – *sz^enat hasz^emittah*), zaś w Księdze Kapłańskiej (25,5) „rokiem odpoczynku ziemi” (שָׁנַת שְׁבִתוֹן לָאָרֶץ – *sz^enat szabaton la’arec*).

3.1 „Rok darowania długów”

Księga Wyjścia objaśniając prawo rodzinne wyraźnie nakazuje, by kupiony niewolnik-Hebrajczyk służył jedynie przez sześć lat, w siódmym zaś roku ma być uwolniony bez wykupu (por. Wj 21,2). Co więcej, jeśli był on w niewoli z żoną, to ojedzie wolny razem z nią. Chyba, że jego nowy właściciel da mu żonę, która zrodzi mu potomstwo, to wolność odzyska tylko on sam (por. Wj 21,3-4). Ów siódmy rok nie został wprost nazwany rokiem szabatowym, ale niezaprzeczalnie jest o nim tu mowa. Język hebrajski nie ma odrębnego wyrazu na określenie niewolnika. Jedyne kontekst wskazuje, czy użyty termin עֶבֶד (‘*ebed*) oznacza wolnego sługę, niewolnika, czy może niewypłacalnego dłużnika (lub członka jego rodziny, który odbywa służbę u wierzyciela). Dlatego wzmiankę o kupnie niewolnika można także rozumieć jako tekst o nabyciu dłużnika, niekoniecznie w drodze kupna (czasownik קָנָה – *qanah* – *nabyć posiadać, zdobyć, kupić*). Jednak w roku szabatowym należy pozwolić mu odejść⁴⁷. Księga Powtórzonego Prawa poszerza te wskazania. Bardzo dokładnie mówi o darowaniu długów w ramach roku szabatowego: „na tym będzie polegało darowanie długów: każdy wierzyciel daruje pożyczkę udzieloną bliźniemu, nie będzie się domagał zwrotu od bliźniego lub swego brata, ponieważ ogłoszone jest darowanie ku czci Pana” (Pwt 15,2). Podana motywacja jest typowo religijna – skoro ogłoszono darowanie długów ze względu na Jahwe, to każdy musi takie długi darować bliźniemu: „ale u ciebie nie powinno być ubogiego. Pan bowiem pobłogosławi ci na ziemi (...) jeżeli będziesz słuchał wiernie głosu Pana, Boga swego, wykonując dokładnie wszystkie polecenia, które Ja tobie dziś daję” (Pwt 15,4-5). W Księdze Jeremiasza Bóg nakazuje prorokowi ogłosić powszechną

⁴⁶ Por. A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, [w:] *Nowy Słownik Teologii Biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin-Kielce 2017, s. 782.

⁴⁷ Por. E. Lipiński, *Rok szabatowy*, s. 10-11.

wolność w nawiązaniu do Pwt 15,12-14, jednak jak zaznacza autor natchniony nie wykonano Bożej woli, owszem uwolniono w roku siódmym niewolników hebrajskich, ale zmieniono jednak zdanie i ponownie dłużników zniewolono. A zatem mamy wprost informację, że prawa roku szabatowego nie były przestrzegane. Podobnie społeczne reformy Nehemiasza (por. Ne 5,1-13) dotyczące właśnie sytuacji przewidzianej przez Pwt 15, nie uwzględniają niestety roku darowania długów. O tej instytucji wspominają dopiero zobowiązania ludu izraelskiego⁴⁸ w Ne 10,32. Wyraźnie więc widać, iż rok szabatowy był okazją do walki z pauperyzacją Izraelitów, przywracał bowiem równość w narodzie wybranym. W roku szabatowym plony ziemi miały być przeznaczone dla biednych (Wj 23,11), podobnie miały być także darowane długi (Pwt 15,10), wszystko po to, „aby u ciebie nie było już ubożego” (Pwt 15,4)⁴⁹.

3.2 „Rok odpoczynku ziemi”

Przepisy roku szabatowego nakazują pozostawienie w każdym siódmym roku ziemi odłogiem i powstrzymanie się od wszelkiej pracy na roli. Motywacja tego przepisu jest ściśle religijna: „sześć lat będziesz obsiewał swoje pole, sześć lat będziesz obcinał swoją winnicę i będziesz zbierał jej plony, ale w siódmym roku będzie uroczysty szabat dla ziemi, szabat dla Pana. Nie będziesz wtedy obsiewał pola ani obcinał winnicy, nie będziesz żął tego, co samo urośnie na polu, ani nie będziesz zbierał nie obciętych winogron. To będzie rok szabatowy dla ziemi” (Kpł 25,3-5) oraz „przez sześć lat będziesz obsiewał ziemię i zbierał jej plody, a siódmego pozwolisz jej leżeć odłogiem i nie dokonasz zbiorów, aby mogli się pożywić ubodzy z twego ludu, a resztę zjedzą dzikie zwierzęta. Tak też postąpisz z twoją winnicą i z twoim ogrodem oliwnym” (Wj 23,10-11). Teksty te nawiązują do nakazu obchodzenia szabat: „sześć dni będziesz się trudził i wykonywał wszystkie swoje zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem Pana, Boga twego. Nie będziesz przeto w dniu tym wykonywał żadnej pracy ani ty sam, ani syn twój, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani przybysz, który przebywa w twoich bramach. W sześć dni uczynił bowiem Pan niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, siódmego zaś dnia odpoczął” (Wj 20,9-11)⁵⁰. Powód takiego traktowania ziemi jest religijny, choć niewątpliwie uprawa roli

⁴⁸ Por. A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, s. 782

⁴⁹ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 83. Więcej o sytuacji najbiedniejszych w Izraelu zob. M. Filipiak, *Ochrona prawa dla najbiedniejszych w prawodawstwie społecznym Pięcioksięgu*, [w:] *Scrutamini Scripturas*, Kraków 1980, s. 73-83.

⁵⁰ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 111.

w klimacie suchym wymagała regularnego pozostawiania jej odłogiem na rok lub nawet kilka lat. Wówczas na ugorze pasło się bydło, a jego odchody nawożyły glebę⁵¹. Tego typu praktyki poświadczone zostały w czasach machabejskich (por. 1Mch 6,49,53), a Józef Flawiusz potwierdza stosowanie tego prawa jeszcze za panowania Heroda Wielkiego (*Dawne dzieje Izraela* 11,8,6; 12,9,5; 13,8,1; 14,10,6; 14,16,2 i 15,1,2)⁵².

Przepisy roku szabatowego zostały sformułowane w formie nakazu, gdyż izraelscy rolnicy niechętnie patrzyli na ziemię ugorującą, która w dodatku nie przynosiła żadnych plonów. Najprawdopodobniej rok szabatowy nie wystarczał, by zapewnić glebie normalną płodność, mógł on być jedynie uzupełnieniem uprawy przerzutowej⁵³, zakazując przez rok zasiewu na polach i gwarantując stałość sześcioletniego cyklu upraw, który rok szabatowy uwieńczał jako rok siódmy⁵⁴. Ponadto praktyka ta miała na celu uwrażliwienie na sytuację ubogich członków narodu, gdyż plony ziemi miały być pozostawione dla potrzebujących: „aby mogli się pożywić ubodzy z twego ludu” (Wj 23,11). Miało to także pomóc w wyrównaniu statusu wszystkich Izraelitów⁵⁵.

4. Rok jubileuszowy

Na tle roku szabatowego łatwiej zrozumieć idee roku jubileuszowego, który wzmacnia wcześniejsze praktyki, choć warto zauważyć, iż dobrodziejstwa roku jubileuszowego są albo powtórzeniem, albo poszerzeniem wszystkich przywilejów roku szabatowego⁵⁶.

4.1. Tło historyczno-biblijne roku jubileuszowego

Tradycja roku jubileuszowego jest mocno zakorzeniona w Starym Testamencie⁵⁷. Rozporządzenia dotyczące tego roku pojawiają się w tej części Księgi Ka-

⁵¹ W północnej Mezopotamii, w rejonie Harranu, w czasach biblijnych rolnicy nie zasiewali połowy swoich pól co drugi rok, aby przywrócić ich żyzność, odchwąścić glebę oraz zatrzymać wilgoć. Por. E. Lipiński, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion (OLA 100)*, Leven 2000, s. 521-522.

⁵² Por. A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, s. 782

⁵³ Uprawa przerzutowa polegała na obsiewaniu jęczmieniem na przemian raz jedną, raz drugą połowę pola uprawnego.

⁵⁴ Por. E. Lipiński, *Rok szabatowy*, s. 12-13.

⁵⁵ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 83.

⁵⁶ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 114.

⁵⁷ Zob. H. Witczyk, *Rok jubileuszowy w Starym Testamencie*, [w:] *Rok Boga Ojca*, red. J. Kudasiwicz, Kielce 1999, s. 43–55; J. Czerski, *Jubileusz w Biblii*, [w:] S. Rabiej, *Kościół na przełomie ty-*

pląńskiej, która jest określana jako Kodeks Świętości (Kpł 17–26) razem z przepisami roku szabatowego. Wymagają one świadomego i precyzyjnego odmierzania czasu: „policzysz sobie siedem lat szabatowych, to jest siedem razy po siedem lat, tak że czas siedmiu lat szabatowych będzie obejmował czterdzieści dziewięć lat. Dziesiątego dnia siódmego miesiąca zadmiesz w róg. W Dniu Przebłagania zadmiecie w róg w całej waszej ziemi. Będziecie święcić pięćdziesiąty rok, obwieścicie wyzwolenie w kraju dla wszystkich jego mieszkańców. Będzie to dla was jubileusz” (Kpł 25,8-10a). Z tekstu dowiadujemy się, że początek roku jubileuszowego ogłaszano uroczystym trąbieniem w trąby 10 dnia siódmego miesiąca, czyli tiszri (początek października)⁵⁸. Ten dzień to *Jom Kippur* (Dzień Przebłagania). Tego dnia dokonuje się przebłaganie Boga za grzechy całego Izraela i samego arcykapłana, popełnione w minionym roku, by oczyścić ołtarz i świątynię. Było to konieczne, by w nowym roku możliwe stało się godne sprawowanie kultu (Kpł 16,1-34; 23,26-32; Lb 29,7-11). Niezwykle uroczysty i podniosły charakter roku jubileuszowego obwieszczał w całym kraju dźwięk szofaru (rogu baraniego)⁵⁹. Jubileuszowy Dzień Przebłagania był tzw. Wielkim Dniem Pojednania (*Jom haKippurim*) – to był dzień ogólnej narodowej pokuty – stąd wątpliwości niektórych biblistów, czy rzeczywiście to był początek roku jubileuszowego, który przecież powinien być czasem radosnego i beztroskiego świętowania. Być może rok jubileuszowy zaczynał się jednak nieco później, czyli 15 tiszri, w Święto Namiotów. Wówczas zwoływano święte zgromadzenie i odczytywano oficjalnie Księgę Powtórzonego Prawa (por. Pwt 31,10-12). Jak zatem rozumieć 10 dzień miesiąca tiszri? Być może w tym dniu rozpoczynano narodowe przygotowanie do obchodów roku jubileuszowego, które pięć dni później nabierało radosnego charakteru. Istnieje też inna trudność – właściwie który rok był jubileuszowym? – czterdziesty dziewiąty, jak sugeruje Kpł 25,8-9, czy pięćdziesiąty, na co wskazuje Kpł 25,10?⁶⁰ Jeśli jubileuszem był rok pięćdziesiąty, to wtedy trzeba uznać, iż ziemia leżało odłogiem przynajmniej dwa lata, a wówczas płody ziemi przed rokiem szabatowym i jubileuszowym musiałyby wystarczyć na 3 lata. Czy jest to realne w Palestynie? Odpowiedź znajdujemy w Kpł 25,20-21. Wskazuje ona na Bożą opatrność i opiekę: „jeżeli zaś powiecie, co bę-

siącleci. Wykłady otwarte zorganizowane w Roku Wielkiego Jubileuszu 2000, Opole 2000, s. 59–66; R. Pindel, *Rodowód jubileuszu*, „Pastores” 8 (2000) nr 3, s. 29–36.

⁵⁸ Według niektórych egzegetów szabat także rozpoczynał się i kończył na znak trąbki. Por. H. Daniel-Rops, *Życie codzienne w Palestynie w czasach Chrystusa*, tłum. J. Lasocka, Poznań 1964, s. 494–495.

⁵⁹ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 16 (2000), s. 13.

⁶⁰ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 308.

dziemy jedli w siódmym, jeżeli nie będziemy siać ani zbierać plonów? Ześlę wam błogosławieństwo w szóstym roku, tak że plony wystarczą na trzy lata”. Jednak wielu tej argumentacji nie przyjmuje, stojąc na stanowisku, iż rokiem jubileuszowym był faktycznie rok 49. Stąd ten rok nazywano „nadzwyczajnym rokiem szabatowym” – siódmy rok siódmego cyklu szabatowego. Być może jednak mamy tu do czynienia z połączeniem dwóch tradycji: starsza (wcześniejsza) wskazuje na rok czterdziesty dziewiąty, późniejsza zaś (po przesiedleniu babilońskim) na rok pięćdziesiąty (ta tradycja przeszła do tradycji chrześcijańskiej)⁶¹.

Wskazania roku jubileuszowego nie tylko precyzują moment jego zwołania, ale też podają, co ma się dokonać w tym wyjątkowym świętym czasie: „każdy z was powróci do swej własności i każdy powróci do swego rodu. Cały ten rok pięćdziesiąty będzie dla was rokiem jubileuszowym – nie będziecie siać, nie będziecie żąć tego, co urośnie, nie będziecie zbierać nieobciętych winogron, bo to będzie dla was jubileusz, to będzie dla was rzecz święta. Wolno wam jednak będzie jeść to, co urośnie na polu. W tym roku jubileuszowym każdy powróci do swej własności. Kiedy więc będziecie sprzedawać coś bliźniemu albo kupować coś od bliźniego, nie wyrządzajcie krzywdy jeden drugiemu. Ale odpowiednio do liczby lat, które upłynęły od jubileuszu, będziesz kupował od bliźniego, a on sprzeda tobie odpowiednio do liczby lat plonów. Im więcej lat pozostaje do jubileuszu, tym większą cenę zapłacisz, im mniej lat pozostaje, tym mniejszą cenę zapłacisz, bo ilość plonów on ci sprzedaje. Nie będziecie wyrządzać krzywdy jeden drugiemu. Będziesz się bał Boga twego, bo Ja jestem Pan, Bóg wasz!” (Kpł 25,8-17). Tekst jednoznacznie wskazuje na dobrodziejstwa roku jubileuszowego.

4.2. Dobrodziejstwa roku jubileuszowego

Zasadniczym tekstem omawiającym rok jubileuszowy i jego przywileje jest Kpł 25,8-17.23-55. Jednak warto poszerzyć pole badawcze o inne fragmenty Starego Testamentu, które można potraktować jako komentarz do Kpł 25, choć niektóre odnoszą się do roku szabatowego, a zatem o Kodeks Przymierza (Wj 21 i 22,20; 23,10-22), Kodeks Deuteronomistyczny (Pwt 23 i 24) oraz Ne 10,30-32.

a) powszechne wyzwolenie

Istotnym i najważniejszym dobrodziejstwem było uwolnienie w kraju wszystkich jego mieszkańców: „każdy powróci do swej własności” oraz „do swojego rodu” (Kpł 25,10). Hebrajski termin *עֲחֻצָּה* (*’echuzzah*) możemy tłumaczyć jako „mienie, własność, dziedzictwo, ziemia, coś posiadanego przez dziedziczenie” (od cza-

⁶¹ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 111-112.

sownika אָחָז – 'achaz – *chwycić, złapać, pochwycić, wziąć w posiadanie*), chodzi więc o ziemię, którą się nabyło samemu lub przejęło po przodkach, w języku polskim nazwalibyśmy ją ojcowizną. Takie rozumienie zostaje wzmocnione poprzez użycie tutaj innego hebrajskiego terminu, czyli מִשְׁפָּחָה (*misz^epachah*), który używany jest na określenie „klanu, rodu” lub „rodziny”. A zatem w roku jubileuszowym każdy ma wrócić do siebie, do swoich najbliższych, z których się wywodzi. A owa wspomniana własność to ziemia i dom rodzinny⁶².

W roku jubileuszowym należało proklamować generalne oswobodzenie i każdy miał powrócić do swojego dziedzictwa (Kpł 25,10n)⁶³. Dlatego najbardziej charakterystyczną cechą jubileuszu, a zarazem jego dobrodziejstwem, jest powszechne wyzwolenie wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób byli poddani i uzależnieni od innych. W tym jubileuszowym przywileju ma wyrażać się pamięć o wyzwoleniu z niewoli egipskiej oraz o Przymierzu Izraelitów z Bogiem. Nie dziwi więc, że w tym świętym czasie (rok jubileuszowy) wszyscy zniewoleni i wydani na służbę innym powinni odzyskać wolność, ale i swoją godność. Ucisk i krzywda biednych nie mogą bowiem trwać bez końca (podobnie niewola egipska nie mogła trwać nieustannie). Przeżywanie jubileuszu odbywa się zatem w dwóch perspektywach: wertykalnej – ukierunkowanej ku Bogu, oraz horyzontalnej – uwrażliwionej na człowieka i sprawiedliwość społeczną⁶⁴. Tekst Księgi Kapłańskiej wyraźnie nakazuje, by wszyscy niewolnicy zostali uwolnieni w roku jubileuszowym („będzie służyć tobie tylko do roku jubileuszowego” – Kpł 25,40; „wyjdzie na wolność w roku jubileuszowym razem ze swoimi dziećmi” – Kpł 25,54). Trudności nastęrcza tu terminologia. Jak wspomniano wcześniej hebrajski termin עֶבֶד (*'ebed*), który zazwyczaj tłumaczymy jako „niewolnik”, a zatem człowiek pozbawiony wolności i zależny od kogoś innego, może także oznaczać „poddanego, żołnierza, urzędnika, ministra, robotnika najemnego”, a nawet „sługę Bożego”. Gdy jednak pozostaniemy przy pierwotnym znaczeniu tego terminu, chodziłoby o człowieka, który został pozbawiony wolności, przynajmniej czasowo, mógł być wówczas kupowany i sprzedawany jako własność swego pana, a niewolnikami mogli być zarówno mieszkańcy pochodzenia pogańskiego, jak i izraelskiego. Jednak ich sytuacja się od siebie różniła⁶⁵.

⁶² Por. A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, s. 783; także: S. Grzybek, *Roku jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 114.

⁶³ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 83.

⁶⁴ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 6.

⁶⁵ O sytuacji niewolników w Izraelu zob. M. Filipiak, *Spoleczna i prawna sytuacja niewolników w Starym Testamencie*, „Roczniki Nauk Społecznych” 9 (1981), s. 273-286; A. Kondracki, *Niewolnicy w Starym i Nowym Testamencie*, [w:] *Życie społeczne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1997,

W przypadku niewolnika pochodzenia hebrajskiego obowiązywały wyjątkowe przepisy. Bywało bowiem czasami tak, że zadłużony ubogi Izraelita nie miał własnej ziemi i nie mógł spłacić długu, wówczas sprzedawał samego siebie w niewolę, czasami także własną rodzinę. Nie mógł być jednak traktowany jak zwykły niewolnik, lecz raczej jako najemnik lub osadnik: „jeżeli brat z powodu ubóstwa sprzeda się tobie, nie będziesz nakładał na niego pracy niewolniczej. Będziesz się z nim obchodził jak z najemnikiem albo jak z osadnikiem” (Kpł 25,39-40a). Owszem, przed Jahwe wszyscy Izraelici byli niewolnikami, bo to On ich wyprowadził z domu niewoli, aby mogli służyć Bogu: „bo oni są moimi niewolnikami, których wyprowadziłem z ziemi egipskiej, nie powinni więc być sprzedawani jak niewolnicy” (Kpł 25,42)⁶⁶. Taki izraelski niewolnik mógł zostać w dowolnej chwili wykupiony (Kpł 25,48-49), a jeśli się tak nie stało był uwalniany po sześciu latach służby i odsyłany z podarunkami – bydłem i płodami rolnymi (por. Pwt 15,12-14)⁶⁷. Oczywiście taki niewolnik mógł nie skorzystać z tego prawa i zostać sługą dożywotnym. Wtedy przestrzegano następującego zwyczaju: „weźmiesz szydło, przekłujesz mu ucho i będzie twoim niewolnikiem na zawsze” (Pwt 15,17). Inaczej natomiast traktowano niewolników pochodzenia pogańskiego. Większość z nich to jeńcy wojenni (por. Lb 31,26n; Pwt 21,20), a niektórych kupowano na zagranicznych targach niewolników (por. Kpł 25,44). Mogli także popaść w niewolę z tych samych powodów co niewolnicy izraelscy, czyli z biedy lub niewypłacalności przy kradzieży (sprawa odszkodowania). Takich niewolników traktowano jak własność (por. Kpł 25,45), choć niewykluczone, iż niektórych w pewnych przypadkach uwalniano lub stosowano prawo roku jubileuszowego⁶⁸.

Prawo jubileuszowe przywracało Izraelitom całkowitą wolność, a ci co utracili ziemię, popadając w niewolę, lub ją sprzedali, na nowo obejmowali swoją ojcowiznę⁶⁹. Ponadto, skoro według Kpł 25,35-42 każdy Izraelita jest członkiem narodu wybranego, to prawo jubileuszowe nakazywało traktować niewolnika izraelskiego łagodnie, a nawet iść mu na rękę. Niewolnik izraelski był więc raczej najemnikiem i osadnikiem, niż typowym niewolnikiem (Kpł 25,40). Nie można było mu narzucać pracy niewolniczej, udzielać oprocentowanych pożyczek, ani też uprawiać wobec niego lichwy. W roku jubileuszowym taki niewolnik sam oraz jego rodzina

s. 269-290. Natomiast o robotnikach najemnych w Izraelu pisze: J. Homerski, *Praca człowieka w orędziu biblijnym Starego Testamentu*, [w:] *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Ks. Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 103-114; także: M. Filipiak, *Teologia pracy*, „Euhemer” 35 (1991) nr 1, s. 85-105.

⁶⁶ Por. A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 48-49.

⁶⁷ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 313.

⁶⁸ Por. F.H. Wight, *Obyczaje krajów biblijnych*, tłum. R. Piotrowski, Warszawa 2013, s. 253-254.

⁶⁹ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 15.

z dziećmi, wracali do swego rodu i do swoich posiadłości (w.40). Egzegeci przyjmują, że te regulacje są rozwinięciem i uzupełnieniem prawodawstwa zawartego w Kodeksie Przymierza (Wj 21,1-6) oraz Kodeksie Deuteronomicznym (Pwt 15,1-12). Kodeks Przymierza wyraźnie rozróżnia między niewolnikiem a jego żoną i dziećmi (niewolnika wypuszcza, ale żonę i dzieci nabyte zostawia w niewoli, natomiast prawo jubileuszowe uwalnia wszystkich). Jeszcze jaśniej stawia sprawę Kodeks Deuteronomiczny. Nakazuje on wypuszczenie na wolność niewolnika izraelskiego, ale też zobowiązuje pracodawcę, aby na nową drogę wyposażył go w dobra materialne: „uwalniając go nie pozwolisz mu odejść z pustymi rękami, Podarujesz mu cokolwiek z twego drobnego bydła, klepiska i tłoczni” (Pwt 15,13-15). Te przywileje dotyczą roku i szabatowego i jubileuszowego. Można więc zauważyć, iż według powyższych wskazań w roku szabatowym powinno się wypuścić niewolnika izraelskiego na wolność, zaś w roku jubileuszowym ta powinność staje się obowiązkiem, gdyż jest to wielki jubileusz⁷⁰.

Można wskazać na trzy motywacje przepisów o uwolnieniu niewolników: historyczną, religijną i społeczną. Motywacja historyczna odwołuje się do minionych sytuacji w dziejach narodu izraelskiego, szczególnie do uwolnienia z niewoli egipskiej. W Księdze Powtórzonego Prawa autor natchniony akcentuje Bożą łaskawość: „przypomnisz sobie, że byłeś niewolnikiem w ziemi egipskiej i że wybawił cię Pan, Bóg twój. Dlatego ci daję dzisiaj ten nakaz” (Pwt 15,15), zaś w Księdze Kapłańskiej przypomina wzajemną relację: „Ja jestem Pan, Bóg wasz, który wyprowadził was z ziemi egipskiej, aby dać wam ziemię Kanaan i aby być waszym Bogiem” (Kpł 25,38). Religijna motywacja wskazuje na fakt, iż Izraelici są ludem Bożym, któremu przewodzi ich Bóg i Jego wola musi być dla nich najwyższym i jedynym autorytetem: „będziesz się bał Boga swego” (Kpł 25,36b). Wspomniana tu bojaźń Boża nie polega na niewolniczym lęku, lecz jest raczej obowiązkiem oddawania czci Bogu. Ponadto kult ten ma być realizowany we wspólnocie, dlatego przepis mocno akcentuje, że „każdy (...) powróci do swojej własności i każdy powróci do swego rodu” (Kpł 25,10). Natomiast motywacja społeczna uwidacznia się w tym, iż uwalnianie niewolników izraelskich w roku jubileuszowym miało uchronić kraj przed powszechnym zubożeniem i bankructwem, a poszczególnym obywatelom dać możliwość uratowania nie tylko swej własności, ale też godności osobistej⁷¹. Widać więc, iż tego typu prawa mają charakter osobowy (humanitarny), gdyż w Izraelu liczył się przede wszystkim człowiek i jego dobro, zaś głównym celem ziemskiego

⁷⁰ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 310-311; S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 116; A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 48-49.

⁷¹ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 116-117.

życia Izraelity było jego osobiste szczęście. Prawo jubileuszowe ostro przeciwstawiało się temu, co przeszkadzało temu szczęściu, czyli wspomnianej lichwie i pobieraniu wysokich procentów od pożyczek. Mówi o tym Wj 22,24 i Pwt 23,20n, a także prorocy, szczególnie Jeremiasz. Chodziło o przywrócenie równowagi społecznej i ekonomicznej w Izraelu. Prawodawcy widząc nikłą skuteczność przepisów roku szabatowego, powrócili do tych regulacji w przepisach jubileuszowych, nadając im rangę religijną⁷².

b) uwolnienie ziemi

Powszechne uwolnienie w roku jubileuszowym nie dotyczyło jedynie człowieka, drugi bowiem przywilej dotyczy ziemi: „cały ten rok pięćdziesiąty będzie dla was rokiem jubileuszowym – nie będziecie siał, nie będziecie żał tego, co urośnie, nie będziecie zbierać nie obciętych winogron, bo to będzie dla was jubileusz, to będzie dla was rzecz święta” (Kpł 25,11-12). Tekst ten niemal dosłownie powtarza regulacje roku szabatowego: „nie będziesz wtedy obsiewał pola ani obcinał winnicy, nie będziesz żał tego, co samo urośnie na polu, ani nie będziesz zbierał nie obciętych winogron. To będzie rok szabatowy dla ziemi. Szabat ziemi będzie służył wam za pokarm: tobie, słudze twemu, służącej twej, najemnikowi twemu i osiadłym u ciebie przybyszom. Cały jego plon będzie służyć za pokarm także twojemu bydłu i zwierzętom, które są w twoim kraju” (Kpł 25,4-7, por. Wj 23,11-12). Przepisy te dotyczą „odpoczynku ziemi”⁷³. Można jednak wyróżnić dwie istotne myśli w tych regulacjach. Otóż pierwsza dotyczy relacji człowieka do ziemi – w roku jubileuszowym nie wolno obsiewać ziemi, ani też obcinać winnic, a zatem wykonywać tych zajęć na roli, w ogrodach owocowych i winnicach, jakie można i trzeba było czynić w pozostałych latach. Druga dotyczy natomiast sposobu dystrybucji produktów rolnych tak, aby nikomu w roku odpoczynku ziemi nie zabrakło żywności. Skoro właściciel nie może niczego zbierać z pól i winnic, tak jak to czynił w normalnych latach, lecz wszystko ma zostać na polu, to wszystko, co ziemia sama wyprodukuje w roku szabatowym (także i w jubileuszowym), będzie wspólną własnością wszystkich ludzi, wolnych i niewolników, a nawet zwierząt. Trzeba jednak zaznaczyć, iż w nakazie ugorowania ziemi nie chodziło jedynie o to, by ziemia leżała odłogiem, ale by człowiek mógł odpocząć od pracy. To właśnie sugeruje Wj 23,12: „sześć dni będziesz pracował, a dnia siódmego zaprzestasz pracy, aby odpoczęły twój wół i osioł i odetchnęli syn twojej niewolnicy i cudzoziemiec”.

⁷² Por. tamże, s. 117.

⁷³ Por. A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, s. 783.

Użyte zwroty: „zaprzestaniesz pracy” i „aby odpoczął/odetchnął” nawiązują do idei szabat i roku szabatowego, czyli roku odpoczynku⁷⁴.

Podobny styl uprawy (ugorowanie ziemi) był już znany wcześniej w Kanaanie, ale Izraelici, przejmując ten styl gospodarki rolnej, nadali mu charakter religijny. Skoro Bóg jest jedynym i prawowitym właścicielem ziemi⁷⁵, to jedynie On ma prawo nią dysponować, a także tym, co na niej wyrośnie. W tekście Wj 23,10-13 przeważa motywacja społeczna nakazu odpoczynku, ale terminologia nawiązująca do szabat i wzmianka o imieniu obcych bogów wskazują także na motywację religijną. To Jahwe nakłada obowiązek odpoczynku, a zarazem oświadcza, że sam się postara, by w latach jubileuszowych dla nikogo nie zabrakło żywności (por. Kpł 25,20-21)⁷⁶.

Przepisy jubileuszowe dotyczące ziemi nie tylko odnoszą się do roli uprawnej, ale też do mienia w szerszym znaczeniu. Skoro w roku jubileuszowym każdy mógł powrócić do swojej własności, to znaczy że mógł na nowo posiadać swoje mienie. Te regulacje znajdziemy w Kpł 25, 29-33. Omówione zostały tu trzy przypadki. Otóż dom mieszkalny wybudowany w mieście, wcześniej sprzedany, mógł być wykupiony w ciągu roku (Kpł 25,29). Jeśli sprzedający nie skorzystał z tej możliwości, tracił do niego wszystkie prawa na zawsze, a wtedy w roku jubileuszowym nie wracał on do poprzedniego właściciela⁷⁷. Natomiast dom na wsi był traktowany jako część własności gruntowej, więc stosowano do niego te same prawa, jak do ziemi uprawnej. Można więc było w każdej chwili taki dom odkupić, a jeśli tego nie uczyniono, to w roku jubileuszowym wracał do pierwotnego właściciela, „był wolny” (Kpł 25,31). Wyjątkiem były jednak domy lewitów, których właściciele zawsze mogli korzystać ze stałego prawa wykupu, bez względu na to, czy dom był na wsi czy w mieście (Kpł 25,33). Inaczej jeszcze było z pastwiskami przyległymi do miast lewickich, przepisy jubileuszowe zabraniały ich sprzedaży, gdyż były one wieczystą posiadłością lewitów i nawet na krótki czas nie mogły być odsprzedane⁷⁸.

⁷⁴ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 118.

⁷⁵ Por. A. Taschl-Erber, *Jubileuszowy rok*, [w:] *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, red. wyd. pol. H. Witczyk, Kielce 2011, s. 324.

⁷⁶ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 119.

⁷⁷ Por. I. Jaruzelska, *Własność w prawie biblijnym*, Warszawa 1992, s. 192.

⁷⁸ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 311-12; S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 114-115. Szerzej o prawie do ziemi pisze: I. Jaruzelska, „Ziemia na własność” a „ziemia przebywania”. *Z badań nad stosunkami własności w Starym Testamencie*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 5 (1984), s. 109-118.

Prawo jubileuszowe podaje religijną motywację zakazu sprzedawania ziemi na zawsze: „nie wolno sprzedać ziemi na zawsze, ponieważ ziemia należy do Mnie, a wy jesteście u mnie cudzoziemcami i osadnikami” (כִּי-גֵרִים וְתוֹשָׁבִים – *ki gerim w^e-toszabim* – Kpł 25,23), a zatem jedynym i prawowitym właścicielem ziemi jest tylko Jahwe⁷⁹. Motywacja ta została wzmocniona formułą „Ja i wy” (Ja = Bóg, wy = naród wybrany), która wyraźnie odnosi się do Przymierza. A zatem Izraelici są jedynie na tej ziemi przechodniami lub dzierżawcami⁸⁰. Użyte tu terminy hebrajskie wskazują na mieszkańców Kanaanu (etnicznie obcych). Sami Izraelici także byli tylko przybyszami, a nie właścicielami ziemi, nie mieli bowiem żadnego tytułu własności, poza Bożą obietnicą. Bóg bowiem obiecał tę ziemię Abrahamowi (por. Rdz 12,7), a potem Mojżeszowi i ludowi (por. Wj 15,13.17), ale jako wyraz Jego zbawczej troski (to była część Bożego planu). Przecież cała historia Izraela uczy, że to Jahwe zdobył dla nich tę ziemię i to na Jego polecenie podzielono ją na poszczególne pokolenia. To On dbał o tę ziemię, wzbudzając sędziów, a ostatecznie królów, którzy w Jego imieniu mieli troszczyć się o wszystkich członków ludu wybranego⁸¹. W takim razie możliwa była raczej czasowa zmiana właściciela niż faktyczna sprzedaż. Dotychczasowy właściciel ziemi w wypadku zubożenia mógł odstąpić uprawianą przez siebie ziemię swojemu wierzycielowi, ale nabywca miał świadomość, że może ona w każdej chwili wrócić do poprzedniego właściciela poprzez wykupienie jej przez najbliższego krewnego (*goel* – *wykupiciel*, czyli najbliższy męski krewny), albo w roku jubileuszowym⁸². Wówczas sam Jahwe przejmując funkcję *goela* wobec zubożałych Izraelitów, których kiedyś uwolnił z niewoli egipskiej, a teraz na nowo przywraca im osobistą wolność⁸³. A zatem w praktyce w Izraelu nie było sprzedawania ziemi, możliwa była jedynie jej dzierżawa, a jej nabywca faktycznie płacił jak za dzierżawę na kilka lub kilkanaście lat. Dzierżawa ta ostatecznie kończyła się w roku jubileuszowym⁸⁴.

Istotna jest tu także motywacja społeczna. Otóż prawo jubileuszowe miało przywrócić sprawiedliwość społeczną i zapobiec wzbogacaniu się jednych kosztem drugich, chroniło przed lichwą i wyzyskiem najślabszych. Czasami jednak zadłużony ubogi Izraelita nie miał własnej ziemi, więc żeby spłacić dług, musiał sprzedać

⁷⁹ Por. A. Taschl-Erber, *Jubileuszowy rok*, s. 324.

⁸⁰ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 15-16.

⁸¹ Por. A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 46.

⁸² Por. F.H. Wight, *Obyczaje krajów biblijnych*, Warszawa 2013, s. 217. Przykładem jest historia Rut i Booza. Wykupił on majątek zmarłego Elimeleka, męża Noemi, i poślubił Rut, wdowę po jednym z synów Elimeleka. Był inny, bliższy krewny, ale sam zrzekł się tego prawa wykupu.

⁸³ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 311; S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 8-9; A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 48.

⁸⁴ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 115; D. Brzeziński, *Rok jubileuszowy w Kościele*, s. 55.

w niewolę samego siebie lub swoją rodzinę. Stawał się wtedy niewolnikiem izraelskim, który dzięki prawu jubileuszowemu odzyskiwał całkowitą wolność⁸⁵.

Podsumowując przepisy roku jubileuszowego, należy zauważyć, iż są one modyfikacją prawodawstwa roku szabatowego, a cechą charakterystyczną jubileuszu jest powszechne darowanie, uwolnienie (rok jubileuszowy był przede wszystkim rokiem darowania). Darowano ziemię, domy, długi a nawet ludzi, którzy, dotychczas przebywając w niewoli, stawali się wolnymi⁸⁶.

c) szczególne błogosławieństwo Jahwe

Trzecim dobrodziejstwem jubileuszu jest specjalne Boże błogosławieństwo, które w tym szczególnym roku spocznie na całym narodzie i obejmie wszystkich i wszystko. Zapowiedź Bożego błogosławieństwa znajdujemy w przepisach roku szabatowego i jubileuszowego. Co prawda zwrot „ześlę wam błogosławieństwo” (Kpł 25,21) bezpośrednio dotyczy urodzajów na roli w szóstym roku i w kolejnym, czyli szabatowym, to jednak można go także odnieść do roku jubileuszowego. Wskazuje na to chociażby fakt umieszczenia tych słów w relacji o roku jubileuszowym, a nie szabatowym⁸⁷.

Według Kpł 25,12a rok jubileuszowy to rok Jahwe, czyli święty jubileusz, który będzie obfitował w szczególne błogosławieństwo dla tych, co zachowują wszystkie przepisy obowiązujące w tym roku: „to będzie dla was jubileusz, to będzie dla was rzecz święta”⁸⁸.

Podstawą, ale i gwarantem egzystencji Izraela nie były warunki ekonomiczno-polityczne, lecz właściwa relacja z Bogiem. O wszystkim bowiem decydowało Boże błogosławieństwo. Tylko dzięki Bożej interwencji lud wybrany mógł liczyć na pomyślność i na zwycięstwa nad zewnętrznymi wrogami (nawet silniejszymi i bardziej liczebnymi). Nawet klęski naturalne były postrzegane jako upomnienie ze strony Boga i wezwanie do odnowienia Przymierza (szczególnie to widać w historii bezbożnych królów izraelskich, którzy szukali wsparcia w sojuszu z obcymi państwami zamiast w Bożym Przymierzu)⁸⁹. Wskazanie na Boże błogosławieństwo ma też znaczenie pedagogiczne, gdyż chodziło o rozbudzenie zaufania do Boga, który

⁸⁵ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 15-16; S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 115; A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 49.

⁸⁶ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 118.

⁸⁷ Por. S. Łach, *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań-Warszawa 1970, s. 274; S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 119; D. Brzeziński, *Rok jubileuszowy w Kościele*, s. 56.

⁸⁸ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 120.

⁸⁹ Por. A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 47.

olbrzymią troską i życzliwością otacza ludzi. Izraelici bardzo sobie cenili Boże błogosławieństwo. Było ono bowiem dla nich zewnętrznym dowodem stałej opieki Boga nad narodem i zapewniało powodzenie teraz i w przyszłości. Rok jubileuszowy miał zatem uświadomić narodowi żydowskiemu te dobrodziejstwa, jakie daje człowiekowi nieustanny kontakt i przyjaźń z Bogiem. Nie ulega więc wątpliwości, iż rok jubileuszowy był przede wszystkim uroczystością religijną. Jego celem oprócz wyrównania krzywd i niesprawiedliwości społecznej, było wskazanie na konieczność bliższego kontaktu narodu wybranego ze swoim Bogiem. Twórcy prawa jubileuszowego chcieli przekonać naród, że zbawienie choć jest darem Boga, to musi się ono rozpocząć od darowania sobie nawzajem długów, większej gorliwości i troski o kult Boga, która ma się przejawiać w świętowaniu szabatu oraz modlitwie, czego owocem i skutkiem jest Boże błogosławieństwo⁹⁰.

Z powyższych rozważań o dobrodziejstwach roku jubileuszowego ewidentnie wynika, iż jubileusz wiązał się z większymi przywilejami niż rok szabatowy, zaś tłem teologicznym dla poszczególnych przepisów jest istotna prawda, że zarówno lud Izraela, jak i ziemia na której przebywa, jest wyłączną własnością Boga⁹¹.

5. Duchowy sens roku jubileuszowego

Idea roku jubileuszowego z biegiem czasu coraz bardziej nabierała charakteru duchowego, wręcz teologicznego. Wskazuje na to tekst proroka Izajasza, który jest aluzją do roku jubileuszowego: „Duch Pański nade mną, bo Jahwe mnie namaścił. Posłał mnie, by głosić dobrą nowinę ubogim, by opatrywać rany serc złamanych, by zapowiadać wyzwolenie jeńcom i więźniom swobodę, aby obwieszczać rok łaski Jahwe” (Iz 61,1-2a). Nie chodzi więc jedynie o kolejny rok w kalendarzu, lecz o wyjątkowy czas, który wynikał z postanowienia Bożego. Wyzwolenie zatem nie odnosi się już tylko do zewnętrznej wolności (jak to widziało Prawo Mojżeszowe – Kpł 25), ale będzie teraz sięgać wnętrza człowieka, jego serca. Właśnie do tego tekstu nawiązuje Jezus w synagodze w Nazarecie, rozpoczynając głoszenie Dobrej Nowiny i deklarując godność mesjańską⁹².

5.1 Odnowienie więzi z Bogiem

Obchody roku jubileuszowego ściśle związane były ze świadomością religijną Izraela. Celem bowiem tego roku było świętowanie wolności, jaką naród wybrany

⁹⁰ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 120.

⁹¹ Por. A. Taschl-Erber, *Jubileuszowy rok*, s. 324.

⁹² Por. A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 51; D. Brzeziński, *Rok jubileuszowy w Kościele*, s. 58.

zawdzięczał Jahwe oraz odnowienie więzi z Bogiem, gdyż tylko właściwa relacja z Nim przywracała zbawcze dary oraz przywileje, szczególnie tym, którzy je utracili (przez oddalenie się od Boga)⁹³. Członkowie narodu izraelskiego zdawali sobie sprawę z faktu, że ten szczególny czas, jakim jest rok jubileuszowy, który rozpoczyna się dokładnie w Dzień Prześlągania, mocniej zobowiązuje i uzdalnia do gruntownej odnowy osobistych i wspólnotowych więzi z Bogiem, osłabionych lub zerwanych przez różnego rodzaju występki i grzechy⁹⁴.

Dzień Prześlągania (יום כפר – *Jom Kippur*), szczegółowo opisany w Kpł 16,1-34, jako święto nabrał większego znaczenia po niewoli babilońskiej. Kończy on dziesięciodniowy czas pokuty (od Nowego Roku, czyli 1 dnia miesiąca tiszri do 10 tiszri)⁹⁵ i ma podwójny charakter: pokutny, naznaczony postem i wyznaniem win, oraz radosny, by wyrazić radość z daru Bożego przebaczenia⁹⁶. Według tradycji żydowskiej w tym dniu Mojżesz obwieścił Izraelitom, że Bóg przebaczył im grzech kultu „złotego cielca”, stąd każdego roku na pamiątkę tamtych wydarzeń lud (jako wspólnota i jako jednostka) może oczyścić się z grzechów i otrzymać przebaczenie⁹⁷. Nazwa święta zwraca uwagę na pojednanie, gdyż rdzeń hebr. כפר (*kpr*) wiąże się z ideą ekspiacji, czyli zastępczej ofiary, a czasownik כָּפַר (*kapar*) można tłumaczyć jako „zakryć, zmazać, ścierać, zadośćuczynić, przebaczyć, (od)pokutować, odpuścić, załagodzić, oczyścić”⁹⁸.

Same obrzędy Dnia Pojednania miały podwójny cel: uzyskanie przebaczenia od Boga Przymierza i uwolnienie ludu od mocy grzechu. Liturgię tego dnia mógł sprawować jedynie arcykapłan, który, skrapiając krwią kozła prześlągalnię Arki Przymierza (כַּפֶּרֶת – *kapporet* – *pokrywa, wieko*), prosił o wybaczenie grzechów własnych i pokutującego ludu. Obrzędy ofiarnicze przewidziane na Dzień Pojednania były bardzo rozbudowane. Po złożeniu podwójnej ofiary (arcykapłan składał ją za siebie i wszystkich kapłanów) dokonywano obrzędu dwóch kozłów – poprzez wy-

⁹³ Por. A. Jasiński, *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, s. 47.

⁹⁴ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 6.

⁹⁵ Por. J. Klinkowski, *Prawo i kult*, s. 180.

⁹⁶ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 281.

⁹⁷ Zob. C. Scheld, *Historia Starego Testamentu, t. II. Lud Bożego Przymierza*, tłum. S. Stańczyk, Tuchów 1995, s. 170n; J. Schreiner, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. W. Matysiak, Warszawa 1999, s. 355; A. Unterman, *Jom Kipur*, [w:] *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 1994, s. 131n.

⁹⁸ Zamiennie używa się różnych nazw: Dzień Pojednania, Dzień Pokuty, Dzień Prześlągania, Szabat Szabatów, a w Polsce – Sądny Dzień. Por. S. Jędrzejewski, *Jom Kippur – próba znalezienia genezy*, „Seminare” 25 (2008), s. 95-96. Autor zwraca uwagę na środowisko asyryjsko-babilońskie, gdzie termin *kuparruu* oznaczał oczyszczenie świątyni, zaś w literaturze mezopotamskiej terminy: *kupirtu* i *takpirtu* wskazywały na medium, reprezentujące siłę, która mogła wyeliminować zło.

bór jednego przeznaczano dla Jahwe, drugiego dla Azazela. Pierwszy składany był w ofierze na ołtarzu, a drugi wygnany poza obóz. Ofiara z kozła wylosowanego dla Jahwe miała charakter ekspiacyjny, gdyż została przelana krew ofiary zastępczej zamiast grzesznego ludu izraelskiego. Natomiast drugi kozioł obciążony grzechami ludu poprzez gest włożenia rąk, był wypędzany na miejsce pustynne jako miejsce szczególnego działania złego ducha⁹⁹. Obrzęd ten był wyrażeniem woli całkowitego zerwania z grzechem i potwierdzeniem ich faktycznego usunięcia. To ostateczne usunięcie grzechów Izraela miało służyć odnowieniu zerwanej więzi z Jahwe. Jednak ważniejsze znaczenie miało złożenie ofiary z kozła ofiarowanego Bogu, bowiem istotny w obrzędach tego dnia był ryt krwi, jako wyraz ekspiacji. Otóż krew zwierząt ofiarnych miała osłabić moc grzechów i umożliwić Izraelowi ponowną łączność z Bogiem. Skropienie przebłągalni krwią żertw ofiarnych miało wskazywać na przebaczenie win Izraela dzięki zastępczej śmierci zwierząt, ale także na oczyszczenie samej świątyni – Miejsca Najświętszego, które uległo zanieczyszczeniu przez grzechy Izraela. Wskazujący na to tekst Kpł 16,16n na oznaczenie „przestępstwa” Izraela używa terminu *פשע* (*pesza* – *bunt, przestępstwo, zbrodnia, nieprawość, grzech*). Chodzi tu o grzech najcięższy, czyli zerwanie więzi Przymierza pomiędzy Jahwe a Jego ludem. Tak więc obrzędy Dnia Pojednania mają przywrócić zerwane Przymierze i oczyścić Izraela z grzechów, które tę szczególną więź osłabiają i uniemożliwiały właściwe sprawowanie kultu w świątyni.¹⁰⁰ Z tym świętem związany jest także nakaz powstrzymania się od pracy, a nawet została przewidziana kara za niezachowanie postawy pokutnej (Kpł 23, 27-32). Ten świąteczny odpoczynek miał prowokować do indywidualnego, ale też zbiorowego rachunku sumienia, do skruchy oraz woli zadośćuczynienia za popełnione występki. Dzień Przebłagania, jak i cały rok jubileuszowy zbliżał Izraelitów do Boga, od którego dostępowali przebaczenia swoich win, by mogli rozpocząć nowe, lepsze życie. Dlatego praktyka uwolnienia osób zniewolonych, darowania długów, jak i odpoczynek ziemi, miały ułatwić Izraelitom jeszcze ściślejsze przyłgnięcie do Boga. Uwolnienie od wszelkich zobowiązań, które zniewalały, przypominało uwolnienie narodu wybranego z niewoli egipskiej, a zarazem możliwość swobodnego funkcjonowania jedynie dzięki łaskawości Boga¹⁰¹. Całoroczne świętowanie jubileuszu najprawdopodobniej wiązało się z wieloma składanymi ofiarami i modlitwami. Tak więc rok jubileuszowy stawał się „wielkim rokiem pojednania i narodowej ekspiacji”, podczas której przez ofiary i posty naród oczyszczał się ze swoich błędów

⁹⁹ Por. A. Paciorek, *Obyczajowość życia wspólnotowego*, [w:] *Życie społeczne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1997, s. 310.

¹⁰⁰ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 181-191; także: S. Jędrzejewski, *Jom Kippur*, s. 107; M. Woźniak, *Geneza krytyki Starego Przymierza*, s. 134-135.

¹⁰¹ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 14.

i nieczystości rytualnych oraz wynagradzał Bogu za swe słabości. To wszystko czyni z tego roku jakby jedną wielką modlitwę¹⁰². Nie dziwi więc, że rok jubileuszowy rozpoczął się od wyjątkowych obrzędów Dnia Pojednania, dzięki którym Bóg oczyszczał z przewinień, a lud zobowiązywał się do rzetelniejszego pilnowania Przymierza. Nie tylko w sferze pobożnościowej (kult i przestrzeganie prawa w tym wymiarze), ale także w sferze społecznej (naród izraelski jest bowiem jednym Bożym ludem, który musi traktować się jak jedna rodzina). Rok, w którym Izraelici sami dostępują od Boga darowania wszystkich swoich win, miał zachęcić ich do właściwej postawy wobec bliźnich.

5.2 Zobowiązania moralne

Wyjątkowy czas roku jubileuszowego oprócz darowania długów, także w wymiarze duchowym (występki i przewinienia wobec Boga i wobec pozostałych członków narodu wybranego), niesie ze sobą również określone zobowiązania moralne¹⁰³. Faktycznie Księga Kapłańska w kontekście roku jubileuszowego jednoznacznie przestrzega przed nieuczciwością: „kiedy więc będziecie sprzedawać coś bliźniemu albo kupować coś od bliźniego, nie wyrządzajcie krzywdy jeden drugiemu” (Kpł 25,14). Tę myśl podjęli starotestamentalni prorocy, szczególnie Amos i Micheasz, znani z ostrej krytyki niesprawiedliwości społecznej¹⁰⁴. Bóg upominał się o biednych i prostych ludzi, których uciskali możnowładcy. To tym uciskanym Bóg szczególnie błogosławił. Stąd występki te były nie tylko pogwałceniem relacji społecznych, ale także relacji z samym Bogiem. O tym mówi w.17: „nie będziecie wyrządzać krzywdy jeden drugiemu. Będziesz się bał Boga twego, bo Ja jestem Pan, Bóg wasz!”. A zatem nieprzestrzeganie tych zaleceń było wystąpieniem przeciwko Jahwe¹⁰⁵. Rok jubileuszowy miał tę sytuację odmienić. Każdy Izraelita doświadczwszy łaskowości Boga powinien teraz wykazać się wobec rodaków, a szczególnie wobec ubogich i najsłabszych, wyjątkową życzliwością i miłosierdziem. Dlatego rok jubileuszowy sprzyjał równości między członkami narodu wybranego. Nawet jeśli sytuacja ubogich i pozbawionych własności, a nawet wolności, nie zmieniała się faktycznie, to przynajmniej wszyscy w Izraelu mieli świadomość, iż ich sytuacja jest niewłaściwa i zasługuje na współczucie, a także na zmianę. Ob-

¹⁰² Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 120.

¹⁰³ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w perspektywie biblijnej*, s. 143.

¹⁰⁴ Zob. G. Witaszek, *Prorocy Amos i Micheasz wobec niesprawiedliwości społecznej*, Tuchów 1992.

¹⁰⁵ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 6; G. Witaszek, *Mysł społeczna proroków*, Lublin 1998, zwł. 55-115.

owiązkiem rządzących wręcz stało się wspieranie najsłabszych spośród Izraela (por. Ps 72,1-4.12-14)¹⁰⁶.

Charakterystyczna jest także pamięć o roku jubileuszowym w kontekście podejmowanych zobowiązań moralnych. Izraelici powinni mieć świadomość, ile czasu upłynęło od poprzedniego jubileuszu oraz ile lat zostało do następnego. Według tego bowiem oszacowywano wartość ziemi, gdyż liczono wysokość plonów, jakie pozostały do kolejnego roku uwolnienia. Skoro jubileusz to święty czas powrotu własności ziemskiej do pierwotnych właścicieli i uwolnienia Izraelitów sprzedanych w niewolę, to w roku szabatowym (co siódmy rok), jak i w jubileuszowym (co pięćdziesiąty rok) należało, jeszcze radykalniej, przywrócić zachwianą sprawiedliwość, by naśladować dobroć i miłosierdzie Boga. Zakończenie sekcji o własności gruntu w roku jubileuszowym: „będziesz się bał Boga twego, bo Ja jestem Pan, Bóg wasz!” (Kpł 25,17) nie zostawia wątpliwości, że sam Bóg dopilnuje właściwego przestrzegania jubileuszu¹⁰⁷.

6. Praktykowanie roku szabatowego i jubileuszowego

Bardzo mało jest biblijnych i pozabiblijnych świadectw obchodzenia roku szabatowego i jubileuszowego. Te, które można znaleźć, dotyczą głównie roku szabatowego. Takim najstarszym świadectwem jest relacja z 1 Księgi Machabejskiej. Otóż w czasie oblężenia Jerozolimy przez Antiocha V: „wyszli z miasta (mieszkańcy Bet-Sur), bo w kraju był rok szabatowy, a nie mieli dość żywności na to, by mogli dłużej wytrzymać w zamknięciu” (1Mch 6,49) oraz: „w spiżarniach brakowało im jednak żywności (obrońcom świątyni), bo był to siódmy rok, a resztę zapasów zjedli ci, którzy przed narodami pogańskimi schronili się do Judei” (1Mch 6,53). Co prawda w drugim tekście nie pada wprost sformułowanie *rok szabatowy*, jednak jest tu mowa o pozostawieniu ziemi odłogiem na okres jednego roku i że był to rok siódmy¹⁰⁸.

Wśród tekstów pozabiblijnych natomiast warto zauważyć wzmianki u Tacyta (*Historia naturalna* 5,4) i Józefa Flawiusza (*Dawne dzieje Izraela* 11,8; 13,8,1; 14,10,6)¹⁰⁹. Flawiusz wspomina trzy takie lata szabatowe (164 i 38 r. przed Chr. oraz rok 68 po Chr.), nie wspomina jednak o roku jubileuszowym. Według tradycji

¹⁰⁶ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 18.

¹⁰⁷ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 6; tenże, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 15.

¹⁰⁸ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 112; W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 11.

¹⁰⁹ Flawiusz informuje, iż Juliusz Cezar zatwierdził zwolnienie Żydów z podatków w roku szabatowym. Zob. Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela* 14,10,6 (14,202), przeł. E. Dąbrowski, Poznań 1979.

rabinistycznej od zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Babilończyków rok jubileuszowy nie był praktykowany przez Izraelitów. Najprawdopodobniej przepisy roku szabatowego były bardziej znane w Izraelu w pierwszych okresach jego historii, ale nie zawsze je w pełni praktykowano. Pismo św. wspomina wręcz o łamaniu tych przepisów, a według Kronikarza konsekwencją tego było spustoszenie kraju na 70 lat, aby ziemia sama mogła korzystać z przysługujących jej praw: „i tak się spełniło słowo Pańskie wypowiedziane przez usta Jeremiasza: dokąd kraj nie dopełni swych szabatów, będzie leżał odłogiem przez cały czas swego zniszczenia, to jest przez siedemdziesiąt lat” (2Krn 36,21). Podobnie naruszono prawa roku szabatowego, gdy nie uwolniono niewolników za rządów Sedecjasza (por. Jr 34,8-22). Rzecz dzieje się po pierwszej deportacji mieszkańców Jerozolimy do Babilonu, wraz z ich królem Jojakinem. Wówczas jego następcą – Sedecjasz – zawarł z „całym ludem jerozolimskim umowę głoszącą powszechną wolność” (Jr 34,8). Na mocy tej umowy każdy miał uwolnić niewolnika hebrajskiego, by uwolnieni pomogli w obronie miasta (por. Jr 34,9-10). Jednak kiedy zagrożenie ustało, mieszkańcy Jerozolimy „zmienili zdanie i sprowadzili niewolników i niewolnice, których obdarzyli wolnością, zmuszając ich, by się stali znów niewolnikami i niewolnicami” (Jr 34,11). Wówczas prorok Jeremiasz w imieniu Boga upomniał Izraelitów i podał powody obowiązku uwolnienia wynikające z historii zbawienia i prawa możeszowego, a więc religijne, a nie jedynie doraźne względy polityczne czy militarne (por. 34,12-16). Zarzut jest bardzo mocny: „zmieniliście jednak zdanie i znieważyliście Moje imię” (Jr 34,16a), dlatego i kara musi być odpowiednia. Ten występek przeciw Bogu i zawartemu z Nim Przymierzowi musi być surowo ukarany. Bóg zezwala na niewolę babilońską w słowach: „nie usłuchaliście Mnie, by ogłosić wolność każdy bratu i współziomkowi swemu; oto puszczam was wolno – na miecz, zarazę i głód” (Jr 34,17) ¹¹⁰. Gdy kara za to minęła (tj. niewola babilońska), wspólnota żydowska, która powróciła z wygnania, zaczęła skrupulatnie wypełniać zobowiązania roku szabatowego (np. Ne 10,32 – „również w roku szabatowym rzekniemy się korzyści i żądania zwrotu od wszelkiego dłużnika”) ¹¹¹. Jeszcze gorzej jest z praktykowaniem roku jubileuszowego, gdyż w historii Izraela nie znajdujemy nigdzie żadnych śladów jego świętowania ¹¹². Jak więc rozumieć te przepisy, skoro struktura

¹¹⁰ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 9-10.

¹¹¹ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 307. Szerzej o zobowiązaniach podjętych po powrocie z niewoli babilońskiej, a zapisanych w tzw. kodeksie Nehemiasza (Ne 10,31-40) w: *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, przeł. W. Chrostowski, Warszawa 1994, s. 233-246.

¹¹² Por. A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, s. 783; S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 9.

tekstu Kpł 25 wyraźnie wskazuje na dwie tradycje: jedna opisuje rok szabatowy (Kpł 25,2b-7.18-22), druga zaś mówi o roku jubileuszowym (Kpł 25,8-17.23-55)? Być może tradycja roku szabatowego istniała w Izraelu jeszcze przed upadkiem Samarii, natomiast przepisy dotyczące roku jubileuszowego są efektem prądu proroków i mędrców z czasów niewoli babilońskiej. Być może wizja uwolnienia miała podnieść na duchu naród wybrany, będący aktualnie właśnie w niewoli, a zarazem wizja powrotu do dawnej własności miała przynieść nadzieję na Bożą pomoc i obfitość dóbr materialnych¹¹³. Taką myśl możemy znaleźć u proroka Ezechiela, który roztacza wizję przyszłej Jerozolimy i nowej świątyni oraz ponownego dobrobytu Izraela (por. Ez 40-48).

A zatem świadectwa biblijne o roku jubileuszowym mają charakter nie tyle historyczny, co religijny i tak powinny być odczytywane. Skoro brak jest jakichkolwiek informacji, by rok jubileuszowy był w ogóle obchodzony¹¹⁴, to być może pozostał on jedynie religijnym postulatem i moralno-dydaktycznym pouczeniem. Ponadto przepisy roku jubileuszowego należą do tradycji kapłańskiej (P), a ona opisując fakty nie skupia się na danych historycznych¹¹⁵. Nawet jeśli tych przepisów nie zachowywano, to jednak z pokolenia na pokolenie je przepisywano, czytano, rozważano i objaśniano, jako pewien ideał, o którym nigdy nie wolno było zapomnieć. Przepisy jubileuszowe nie tyle odzwierciedlały rzeczywistość, ile raczej miały ją kształtować. Ponadto z każdym z nich wiązano nadzieję na to, iż Bóg sam wprowadzi nowy porządek, zaś liturgia tę nadzieję miała wyrażać i podtrzymywać¹¹⁶.

7. Rok jubileuszowy a nadzieja

Uduchowienie idei jubileuszów było możliwe dzięki odniesieniu tych prawnych regulacji ku przyszłości. W późniejszych bowiem księgach Starego Testamentu rok jubileuszowy staje się typem przyszłych czasów, kiedy to sam Bóg przejmie władzę nad światem. Skoro według proroków powszechne wyzwolenie ma dokonać się w przyszłości, nie dziwi, iż ochoczo nawiązują oni właśnie do roku jubileuszowego lub szabatowego¹¹⁷. Rok szabatowy i rok jubileuszowy stają się także okolicznością sprzyjającą radykalnej naprawie zachwianej czy naruszonej sprawiedliwości. Podczas wygnania babilońskiego pogłębiło się współodczuwanie

¹¹³ Por. S. Grzybek, *Rok jubileuszowy w Piśmie Świętym*, s. 113.

¹¹⁴ Por. A. Taschl-Erber, *Jubileuszowy rok*, s. 325.

¹¹⁵ Por. Roland de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 190; J. Kręcidło, *Rok Jubileuszowy w Biblii*, s. 130.

¹¹⁶ Por. W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 19.

¹¹⁷ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, s. 315.

i wrażliwość na niedolę współbraci, a po kilkudziesięciu latach, gdy wygnanie dobiegło końca, rozporządzenia związane z rokiem jubileuszowym nabrały nowego znaczenia: uwolnienie jubileuszowe to każde wyzwolenie, a przede wszystkim wyzwolenie z niewoli oraz zepsucia zła i grzechu. To przesunięcie w przyszłość sprzyja nadziejom mesjańskim biblijnego Izraela, gdyż „wyzwolenie” ma dotyczyć już nie tylko niewolników, lecz jeńców i wszystkich uciśnionych oraz tych, którzy są upokorzeni wskutek zniewolenia grzechami¹¹⁸. Potwierdzają tę myśl księgi prorockie Starego Testamentu. Tam gdzie w hebrajskim tekście pojawia się słowo דָּרֹר (*dʾror* – wyzwolenie), w przekładzie greckim jest ono tłumaczone zazwyczaj jako ἄφεσις (*áfesis* – odpuszczenie), natomiast jeśli jest to nawiązanie do roku jubileuszowego wówczas jako ἐλευθερία (*eleutheria* – wyzwolenie, wolność). Pierwotnie hebrajski termin oznaczał wyzwolenie ekonomiczne lub społeczne, a więc wyzwolenie dłużnika lub niewolnika, ale w nauczaniu proroków termin ten nabrał duchowego znaczenia, czyli wyzwolenia z grzechów. W tekście Jr 34,8.15.17 autor wskazuje na rok szabatowy, mówiąc o uwolnieniu niewolników, zaś Ez 46,17 jest aluzją do roku jubileuszowego. Natomiast w Iz 61,1 przyszedł Mesjasz ma obwoływać „wyzwolenie jeńcom i więźniom swobodę”. Widać zatem pewną dwutorowość – z jednej strony rozwijająca się wrażliwość społeczna wzmacnia myśl o uwolnieniu od długów i zniewolenia, natomiast z drugiej ujawnia się coraz wyraźniejsze ukierunkowanie duchowe i eschatologiczne, które doczekało się wypełnienia w nauczaniu i mesjańskiej działalności Jezusa Chrystusa. Gdy rozpoczął działalność, nastał święty czas spełnienia obietnic i nadziei związanych z jubileuszem. W synagodze nazaretańskiej Jezus, cytując proroka Izajasza (Iz 61,1), sam o sobie mówi, że wypełnia starotestamentalne zapowiedzi powszechnego wyzwolenia (por. Łk 4,16-30)¹¹⁹.

Rok szabatowy i rok jubileuszowy były zatem związane z nadzieją. W sensie biblijnym nadzieja jest czym innym niż nam się potocznie wydaje. Kiedy my myślimy o nadziei, to wyrażamy optymizm i życzenie, by ziścił się dobry scenariusz wydarzeń, które są przed nami. Jednak w przekazie biblijnym nadzieja jest pewnością rzeczy przyszłych, brakiem wątpliwości, co do tych obietnic, które wyraził Pan. Ta pewność opiera się na Bożych obietnicach oraz świadomości, że Bóg jest wierny swoim obietnicom i faktycznie je zrealizuje, choć według własnego planu zbawczego, a nie pod nasze dyktando. Taką ideę zawierają hebrajskie terminy okre-

¹¹⁸ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 7.

¹¹⁹ Por. S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 10; A. Tronina, H. Witczyk, *Rok jubileuszowy i szabatowy*, s. 784; W. Chrostowski, *Jubileusze w Starym Testamencie*, s. 14 i 20; tenże, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 7.

ślające nadzieję. Najczęściej w Biblii spotykamy trzy takie terminy. Pierwszym jest תִּקְוָה (*tiq^ewah*), który, wskazując na nadzieję, podkreśla oczekiwanie na spełnienie się upragnionej rzeczy, na wiarę, że to, na co się czeka, musi się spełnić, to swego rodzaju pewność, że to coś się stanie. Podobnie ideę oczekiwania zawiera słowo תּוֹחֶלֶת (*tochelet*). Natomiast termin שֶׁכֶר (*seber*) ukazuje nadzieję jako coś o charakterze czynnym, aktywnym. Mieć bowiem nadzieję, to spodziewać się czegoś, ale i wyglądać czegoś, co ma się wydarzyć, przygotowywać się na te oczekiwaną rzeczywistość. Greckie zaś tłumaczenia hebrajskich określeń nadziei – ἐλπίς (*elpis*) – mówi nie tylko o oczekiwaniu z pewnością na coś, co ma się wydarzyć, lecz wręcz o antycypacji w przyszłym wydarzeniu. Zatem biblijna nadzieja jest pewnością spełnienia Bożych obietnic i Jego zbawczego planu. W tym kontekście rok jubileuszowy był wyjątkowym czasem uczestniczenia w Bożej łaskawości, doświadczania Jego troski i błogosławieństwa. A odnowiona więc z Nim dawała pewność zbawienia.

Podsumowanie

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, iż rok jubileuszowy jest czasem właściwym na odnowienie więzi z Bogiem i jest ożywieniem nadziei, czyli poczuciem pewności, iż Bóg nie tylko wypełnia swoje obietnice i nieustannie błogosławi człowiekowi, ale przede wszystkim uzdalnia człowieka do właściwego wykorzystania owego czasu łaski, tego właściwego momentu na uzyskanie Bożych darów.

Biblijny zwyczaj jubileuszów ma swoją kontynuację w dziejach Kościoła. Pierwszy Rok Jubileuszowy został ogłoszony przez papieża Bonifacego VIII w 1300 r., jako pamiątka Wcielenia Syna Bożego. Inspiracją dla papieża było wydarzenie zapisane w Ewangelii św. Łukasza (Jezus czytający w nazaretańskiej synagodze tekst proroka Izajasza) i słowa Jezusa o „obwołaniu roku łaski od Pana”. Ten „rok łaski” nazwano „Rokiem Świętym”, bo jest to czas, w którym Kościół doświadcza, że świętość Boga dotyka i przemienia każdego wierzącego. Jubileusz ten stał się wydarzeniem przełomowym. Przyciągnął do Rzymu tysiące pielgrzymów, oferując im możliwość uzyskania odpustów pod warunkiem spowiedzi i uczestnictwa w nabożeństwach. Papież, widząc jego duchowe i społeczne owoce, postanowił uczynić go stałym elementem życia Kościoła, a obchodzony miał być co 50 lat w nawiązaniu do tradycji biblijnej¹²⁰. I rzeczywiście drugi odbył się w 1350 r.

¹²⁰ Papież Bonifacy VIII najpierw ogłosił, iż jubileusz będzie obchodzony co 100 lat, jednak po petycji Rzymian Klemens VI skrócił czas pomiędzy jubileuszami do 50 lat.

za papieża Klemensa VI. Jednak z biegiem czasu, by umożliwić wiernym skorzystanie z dobrodziejstw Roku Świętego, zdecydowano, iż będzie on obchodzony dwa razy częściej, czyli co 25 lat¹²¹. Jubileusze odgrywały bardzo ważną rolę w życiu Kościoła także dlatego, iż każdy z nich niósł ze sobą specyficzne przesłanie, odpowiadające potrzebom danej epoki (choćby jubileusz, który przypadł w roku 1575, był czasem umocnienia katolickiej tożsamości w odpowiedzi na zawirowania reformacji).

Trzeba także przypomnieć, iż oprócz regularnych jubileuszy, Kościół katolicki czasami ogłaszał jubileusze nadzwyczajne. Na przykład papież Urban VI dla upamiętnienia liczby 33 lat życia Chrystusa ogłosił jubileusz na rok 1390 r. (o 10 lat wcześniej niż planowany), a papież Pius XI ogłosił jubileusz na rok 1933, by uczcić rocznicę Odkupienia (od 2 kwietnia 1933 do 2 kwietnia 1934), natomiast papież Franciszek ogłosił, iż rok 2015 będzie dla Kościoła Rokiem Miłosierdzia (od 8 grudnia 2015 do 20 listopada 2016). Te nadzwyczajne jubileusze są okazją do skoncentrowania się na konkretnych aspektach życia duchowego, takich jak miłosierdzie, nawrócenie czy troska o ubogich.

Przed Wielkim Jubileuszem Roku 2000 Jan Paweł II w Liście apostolskim *Tertio Millenio adveniente*, przypominał, iż każdy rok jubileuszowy jest dla Kościoła „rokiem łaski”, czyli rokiem odpuszczenia grzechów i kar za nie, czasem pojednania pomiędzy zwaśnionymi oraz okazją do wielorakich nawróceń. Jest także rokiem pokuty sakramentalnej i pozasakramentalnej (podobnie jak biblijny rok jubileuszowy, który rozpoczynał się Dniem Pojednania)¹²². Rzeczywiście tradycja obchodzenia lat jubileuszowych w Kościele wiąże się przede wszystkim z odpuszczeniem grzechów i darem odpustu, by na nowo mogła zaistnieć więź z Bogiem, jest to oczywiste nawiązanie do biblijnej tradycji uwolnienia i darowania długów podczas jubileuszów¹²³. Kościół poprzez praktykowanie jubileuszy (szczególnie przez skrócenie czasu z 50 na 25 lat) robił wszystko, by z daru odpustu mogli korzystać wszyscy wierni. Odpust bowiem jest nie tylko darowaniem kar za grzechy już odpuszczone, ale jest przejawem Bożego miłosierdzia, które jest ponad sprawiedliwością.

¹²¹ Por. D. Brzeziński, *Rok jubileuszowy w Kościele*, s. 59-61; S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 11.

¹²² Por. Jan Paweł II, *List Apostolski „Tertio Millennio adveniente”*, nr 14; W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 7. Szerzej o znaczeniu Roku Świętego (roku jubileuszowego) dla Kościoła w: J. Klinkowski, *Aktualizacja biblijnej idei jubileuszów*, [w:] *Na progu trzeciego tysiąclecia. Refleksja teologiczna w środowisku legnickim*, red. B. Drożdż, Legnica 2001, s. 117-142; także: H. Muszyński, *Rok jubileuszowy w Biblii – implikacje pastoralne*, „Currenda. Pismo Urzędowe Diecezji Tarnowskiej”, 161 (2011) nr 2, s. 267-278.

¹²³ Por. S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 11.

Dlatego wszyscy wierni są zachęcani, by obficie korzystali z tego daru, tym bardziej, że warunki jego otrzymania są wówczas łatwiejsze do spełnienia, jak chociażby modlitwa, dzieła charytatywne lub pokutne albo pielgrzymka do kościoła jubileuszowego. Chodzi o to, by takiej okazji nie zmarnować, szczególnie dotyczy to spowiedzi sakramentalnej, czyli pojednania z Bogiem i Kościołem. Jubileusz ma być znakiem tego pojednania, jak i też wezwaniem do większej zażyłości z Nim. O tym świadczy symboliczne otwarcie Drzwi Świętych w kościołach jubileuszowych. Pozostają one otwarte przez cały Święty Rok, co ma symbolizować otwarcie się Boga na nasz powrót do Niego i naszą gotowość do nawrócenia oraz uczynienia moralnych zobowiązań, do czego wzywał biblijny jubileusz¹²⁴. Dobrze przeżywany jubileusz stanowi więc uprzywilejowany czas świętowania, wdzięczności Bogu i wspólnotowo przeżywanej radości, ożywionej nadzieją. Biblijna koncepcja jubileuszu, mająca ogromne konsekwencje moralne i duszpasterskie, rzutuje na przeżywanie i obchody wszystkich ważnych jubileuszy w Kościele oraz we wspólnotach lokalnych, świętujących „okrągłe” daty swego istnienia i działalności¹²⁵.

Jubileusz Kościoła powszechnego 2025 lat od wcielenia i narodzenia Syna Bożego zbiega się w archidiecezji częstochowskiej ze 100-leciem jej istnienia. Setna rocznica powstania Kościoła częstochowskiego jest wyjątkową okazją do wyrażenia wdzięczności za ogrom łask i darów, którymi Bóg w tym czasie obdarzył. Jest także okazją do wspominania wydarzeń minionych, w których uwidoczniła się Boża opatrzność, ale też do ponownego zanurzenia się w Bożej łaskawości, by czasu zbawienia nie przeoczyć. W obchody tego jubileuszu wpisało się Nawiedzenie Maryi w znaku Jej Cudownego Wizerunku, które obudziło wielu wiernych z popandemicznego letargu. Skoro biblijny rok jubileuszowy miał odtworzyć nadwyreżoną więź narodu wybranego z Bogiem, a Rok Święty obchodzony w Kościele jest sposobnością do ożywienia wiary, dlatego nie może dziwić, że jedną spośród wielu inicjatyw roku jubileuszowego w archidiecezji częstochowskiej jest zainicjowany przez Arcybiskupa Wacława Depo dziewiąty w historii Kościoła częstochowskiego Kongres Eucharystyczny, któremu przewodzi hasło: „Oto Ja jestem z wami”. Chodzi bowiem o odnowienie wiary w rzeczywistą obecność Jezusa Chrystusa w Najświętszym Sakramencie. Ma to być czas ożywienia kultu eucharystycznego i nadziei na przyszłość. Ożywienie zaś pobożności eucharystycznej ma umocnić więź ludu Bożego z Chrystusem, który nie szczędzi wiernym swoich łask¹²⁶.

¹²⁴ Por. D. Brzeziński, *Rok jubileuszowy w Kościele*, s. 60-64.

¹²⁵ Por. W. Chrostowski, *Jubileusz w świetle Biblii*, s. 7.

¹²⁶ Por. W. Depo, *Ja jestem z wami! List pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego 2025 r.*, p. 4.

Przypomnienie historii i teologiczno-biblijnych podstaw jubileuszu chrześcijańskiego umożliwia refleksję nad tym, jakie treści powinniśmy podkreślić w przeżywaniu jubileuszu 100-lecia Kościoła częstochowskiego i Jubileuszu Kościoła powszechnego (Roku Świętego). Po pierwsze – Rok Jubileuszowy jest przede wszystkim czasem szczególnej łaski, czyli daru wynikającego z wielkiej dobroci Boga. Tą łaską jest istnienie naszego lokalnego Kościoła – jego stały rozwój, prowadzone dzieła oraz jego znaczenie w całym Kościele w Polsce. To wszystko uwiadacznia działanie łaski Boga w nas i przez nas. Te dary skłaniają do radości (*jubilare*), ale też do wielkiej wdzięczności za cały wiek istnienia. Po drugie – jubileusz to czas wspomnień i podsumowań. Pozwalają one lepiej zrozumieć Bożą interwencję w losy wierzących i Jego obecność pośród nas. Natomiast refleksja nad przeszłością staje się okazją do wielkiego rachunku sumienia. To trzeci ważny aspekt przeżywania jubileuszu. Świadomość popełnionych błędów lub grzechów może być pomocna, by w przyszłości unikać tego, co może nas oddalić od Boga. Wreszcie ocena historii pozwala lepiej zrozumieć teraźniejszość, którą przeżywamy, a wówczas łatwiej o nadzieję, której brakuje współczesnemu człowiekowi. Dlatego śmiało można powiedzieć, iż czas Jubileuszu jest czasem dziękczynienia i nadziei¹²⁷.

Bibliografia

- Brzeziński D., *Rok jubileuszowy w Kościele. Podstawy biblijne i chrześcijański sens teologiczny*, [w:] *Pielgrzymi nadziei. Rok jubileuszowy 2025. Program duszpasterski Kościoła katolickiego w Polsce na rok 2024/2025. Zeszyt teologiczno-pastoralny*, Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski, Opole 2024, s. 49-68.
- Chrostowski W., *Biblijna koncepcja czasu i historii*, [w:] *Czasoprzestrzeń. Badania interdyscyplinarne*, red. M. Saganiak, A. Kozłowska, D. Suleja, Warszawa 2020, s. 71–86.
- Chrostowski W., *Jubileusz w perspektywie biblijnej*, „*Studia Włocławskie*” 22 (2020), s. 133-152.
- Chrostowski W., *Jubileusz w świetle Biblii*, „*Z Niepokalaną*” Zima IV (104) 2020, s. 6-7.

¹²⁷ Por. W. Misztal, *Jubileusz i nadzieja nowego stworzenia*, „*Polonia Sacra*” 4 [22] (2000) nr 6 (50), s. 163; S. Hałas, *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, s. 13.

- Chrostowski W., *Jubileusze w Starym Testamencie*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 16 (2000), s. 5-22.
- Czerski J., *Dzień święty w Starym i Nowym Testamencie*, [w:] *Niedziela w społeczeństwie pluralistycznym*, red. E. Mateja, R. Pierskała, Opole 2001, s. 21-31.
- Czerski J., *Jubileusz w Biblii*, [w:] S. Rabiej, *Kościół na przełomie tysiącleci. Wykłady otwarte zorganizowane w Roku Wielkiego Jubileuszu 2000*, Opole 2000, s. 59-66.
- Daniel-Rops H., *Życie codzienne w Palestynie w czasach Chrystusa*, tłum. J. Lasocka, Poznań 1964.
- Depo W., *Ja jestem z wami! List pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego 2025 r.*
- de Vaux R., *Instytucje Starego Testamentu. Tom I i II*, tłum. T. Brzegowy, Poznań 2004.
- Filipiak M., *Człowiek współczesny a Stary Testament*, Lublin 1982.
- Filipiak M., *Ochrona prawa dla najbiedniejszych w prawodawstwie społecznym Pięcioksięgu*, [w:] *Scrutamini Scripturas*, Kraków 1980, s. 73-83.
- Filipiak M., „Pamiętaj, abyś święcił dzień szabat” (*Wj 20,8; Pwt 5,12*). *Studium egzegetyczno-teologiczne*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 27 (1980) z. 1, s. 5-14.
- Filipiak M., *Spoleczna i prawna sytuacja niewolników w Starym Testamencie*, „Roczniki Nauk Społecznych” 9 (1981), s. 273-286.
- Filipiak M., *Teologia pracy*, „Euhemer” 35 (1991) nr 1, s. 85-105.
- Flawiusz J., *Dawne dzieje Izraela*, przeł. E. Dąbrowski, Poznań 1979.
- Grabner-Haider A., *Czas*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1994, s. 206-207.
- Grzybek S., *Rok Jubileuszowy w Piśmie Świętym*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 27 (1974), s. 109-121.
- Hałas S., *Biblijno-teologiczny sens jubileuszu w Kościele*, „Symposium” 11 (1998) nr 1(2), s. 7-14.
- Heschel A. J., *Szabat i jego znaczenie dla współczesnego człowieka*, tłum. H. Halkowski, Gdańsk 1994.
- Homerski J., *Praca człowieka w orędziu biblijnym Starego Testamentu*, [w:] *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Ks. Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 103-114.
- Jankowski A., *Biblijna teologia czasu*, Kraków 2001.
- Jaruzelska I., *Własność w prawie biblijnym*, Warszawa 1992.

- Jaruzelska I., „*Ziemia na własność*” a „*ziemia przebywania*”. Z badań nad stosunkami własności w Starym Testamencie, „Poznańskie Studia Teologiczne” 5 (1984), s. 109-118.
- Jasiński A., *Rok jubileuszowy w tradycji biblijnej*, „Scriptura Sacra” 21 (2017), s. 43-52.
- Jędrzejewski S., *Jom Kippur – próba znalezienia genezy*, „Seminare” 25 (2008), s. 95-110.
- Join-Lambert M., Grelot P., *Czas*, [w:] *Słownik Teologii Biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1990, s. 173-182.
- Kalendarz żydowski*, red. J. Korzeniowski, Warszawa 1988.
- Klinkowski J., *Aktualizacja biblijnej idei jubileuszów*, [w:] *Na progu trzeciego tysiąclecia. Refleksja teologiczna w środowisku legnickim*, red. B. Drózd, Legnica 2001, s. 117-142.
- Klinkowski J., *Prawo i kult*, [w:] *Teologia Starego Testamentu, t. 1, Teologia Pięcioksięgu*, red. M. Rosik, Wrocław 2011, s. 153-188.
- Kondracki A., *Niewolnicy w Starym i Nowym Testamencie*, [w:] *Życie społeczne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1997, s. 269-290.
- Krawczyk R., *Szabat: odpoczynek formą świętowania*, „Forum Teologiczne” 14 (2013), s. 51-65.
- Kręcidło J., *Rok Jubileuszowy w Biblii*, „Studia Saletyńskie” 1 (2000), s. 129-134.
- Lipiński E., *Rok szabatowy*, „Scripta Biblica et Orientalia” 1 (2009), s. 9-28.
- Lipiński E., *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion (OLA 100)*, Leven 2000, s. 521-522.
- Liszka P., *Biblijna teologia czasu*, Wrocław 1990.
- Łach S., *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz - ekskursy*, Poznań-Warszawa 1970.
- Majewski M., *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018.
- Marcinkowski R., *Szabat według Miszny*, „Studia Judaica” 8 (2005) nr 1-2 (15-16), s. 241-272.
- Matysiak B. W., *Szabat dniem uświęcenia ludu YHWH*, [w:] *Bóg jest miłością. Studia dla Księdza Profesora Józefa Kudasiewicza w 80. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 278-298.
- Mickiewicz F., *Zbawczy wymiar czasu w literaturze biblijnej*, „Communio” 21 (2001) nr 6, s. 51-69.
- Misztal W., *Jubileusz i nadzieja nowego stworzenia*, „Polonia Sacra” 4 [22] (2000) nr 6 (50), s. 163-182.

- Morgenstern J., *Sabbath*, [w:] *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, red. G.A. Buttrick, Nowy Jork 1991, s. 135-141.
- Muszyński H., *Rok jubileuszowy w Biblii – implikacje pastoralne*, „Currenda”. Pismo Urzędowe Diecezji Tarnowskiej 161 (2011) nr 2, s. 267-278.
- Najda A., „Uroczysty szabat dla ziemi” (Kpł 25,4) jako element ekologicznego przesłania Biblii, „Studia Gdańskie” 49 (2021), s. 11-21.
- Neher A., *Wizja czasu w historii i kulturze Żydów*, [w:] *Czas w kulturze*, wybór, oprac. i wstęp A. Zajączkowski, Warszawa 1988, s. 261-290.
- Paciorek A., *Obyczajowość życia wspólnotowego*, [w:] *Życie społeczne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1997, s. 291-334.
- Pindel R., *Rodowód jubileuszu*, „Pastores” 8 (2000) nr 3, s. 29-36.
- Przyborek P., *Szabat w literaturze międzytestamentalnej*, „Studia Gdańskie” 35 (2014), s. 27-40.
- Riterer F.V., *Czas*, [w:] *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, red. wyd. pol. H. Witczyk, Kielce 2011, s. 127.
- Scheld C., *Historia Starego Testamentu, t. II. Lud Bożego Przymierza*, tłum. S. Stańczyk, Tuchów 1995.
- Schreiner J., *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. W. Matysiak, Warszawa 1999.
- Spicq C., Grelot P., *Szabat*, [w:] *Słownik Teologii Biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1990, s. 924-926.
- Stachowiak L., *Teologiczno-biblijna problematyka czasu*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 17 (1964) nr 5, s. 291-303.
- Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, przeł. W. Chrostowski, Warszawa 1994.
- Stubhann M., *Szabat*, [w:] *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, red. wyd. pol. H. Witczyk, Kielce 2011, s. 716-717.
- Taschl-Erber A., *Jubileuszowy rok*, [w:] *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, red. wyd. pol. H. Witczyk, Kielce 2011, s. 324-325.
- Tronina A., *Księga Kapłańska* (Podręczny Komentarz Biblijny), Tarnów 2009.
- Tronina A., Witczyk H., *Rok jubileuszowy i szabatowy*, [w:] *Nowy Słownik Teologii Biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin-Kielce 2017, s. 782-785.
- Unterman A., *Jom Kipur*, [w:] *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, tłum. O. Zienkiewicz, Warszawa 1994.
- Wight F.H., *Obyczaje krajów biblijnych*, tłum. R. Piotrowski, Warszawa 2013.
- Witaszek G., *Myśl społeczna proroków*, Lublin 1998.
- Witaszek G., *Prorocy Amos i Micheasz wobec niesprawiedliwości społecznej*, Tuchów 1992.

- Witczyk H., *Rok jubileuszowy w Starym Testamencie*, [w:] *Rok Boga Ojca*, red. J. Kudasiewicz, Kielce 1999, s. 43-55.
- Witczyk H., *Czasy święte*, [w:] *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 287-306.
- Wojcieszki J., *Od szabatu do niedzieli. Studium historyczne, egzegetyczne i teologiczne (Lingua Sacra. Monografie: 4)*, Dragacz 2014.
- Woźniak M., *Geneza krytyki Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków*, Częstochowa 2024.
- Wróbel W., *Czas*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII, Lublin 2013, s. 1388-1389.
- Zajac E., *Judaizm jako religia uświęcająca czas*, „Ethos” 25 (2012) nr 3 (99), s. 46-60.
- Żarnowski R., *Wyrażenie „czas, czasy i połowa czasu” jako ograniczony okres ucisku i cierpienia w Księdze Daniela i Apokalipsie*, „Studia Sandomierskie” 28 (2021), s. 113-134.